

PAPER DETAILS

TITLE: Ideal Baglanma Figürü Olarak Allah

AUTHORS: Fatma Nur ERYILMAZ,Süheyl ÜNAL

PAGES: 67-103

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1211261>

İDEAL BAĞLANMA FİĞÜRÜ OLARAK ALLAH*

Fatma Nur ERYILMAZ**

Mehmet Süheyl ÜNAL***

ÖZ

İnsanlar birçok kişi ile duygusal bağ kurmaktadır. Bu bağların ilki, hiç kuşkusuz anne ile çocuk arasında kurulan bağdır. Bu bağla başlayan bağlanma süreci, bu ilişkide edinilen içsel çalışan modeller aracılığıyla diğer duygusal ilişkilere de etki eder. Şüphesiz, bu ilişkilerden biri de kişinin Tanrı ile kurduğu ilişkidir. Bu makalede yapılmak istenen, John Bowlby tarafından geliştirilen bağlanma kuramından yola çıkarak kişinin annesiyle kurduğu ilişki sonucu edindiği bağlanma stillerinin, onun gelecekte Tanrı ile ilişkine etkisini incelemek ve Kur'an'daki Allah tasavvurunun ideal bir bağlanma figürü olarak düşünülüp düşünülemeyeceğini ortaya koymaktır. Din psikolojisi çalışmalarına bağlanma perspektifinden bakılabileceğini öne süren Lee A. Kirkpatrick'ın düşüncelerinden yola çıkarak Kur'an'da tasavvur edilen Allah'ın özellikleri ile güvenli bağlanılabilecek ideal bir bağlanma figürünün özellikleri arasında karşılaştırma yapılmıştır. Kur'an'da Allah tasavvurunun ideal bir bağlanma figüründen beklenen yakınlık sağlanma, güvenli bir sığınak ve güvenilir bir dayanak olma, her zaman ulaşılabilir, güçlü ve bilge olma gibi özellikleri karşıladığı görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Din Psikolojisi, Bağlanma Kuramı, John Bowlby, Allah Tasavvuru, Lee A. Kirkpatrick, Allah'a Bağlanma.

* Bu makale, Fatma Nur Eryılmaz'ın Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı'na bağlı olarak Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Süheyl Ünal danışmanlığında 2019 tarihinde tamamladığı “Kur'an'da İdeal Bağlanma Motifi Olarak Tanrı Tasavvuru” başlıklı Din Psikolojisi yüksek lisans tezinden yararlanılarak hazırlanmıştır.

** İzmir İl Müftülüğü Psikolojik Danışmanlık ve Rehberlik Öğretmeni, İzmir, fatma-nur-8@hotmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2508-5587>.

*** Dr. Öğr. Üy. Dokuz Eylül Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Din Sosyolojisi Anabilim Dalı. Asst. Prof. Dr. Mehmet Süheyl ÜNAL, Dokuz Eylül University, Faculty of Theology, Department of Sociology of Religion, İzmir, Turkey suheyl.unal@deu.edu.tr, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9867-5476>.

Makalenin Hakemlere Gönderiliş Tarihi : 21/07/2020

Makalenin Hakemlerden Geliş Tarihi : 04/12/2020

ALLAH AS THE IDEAL ATTACHMENT FIGURE

ABSTRACT

People have an emotional relationship with many people. The first of these bonds is the attachment between mother and child. The attachment process affects the other emotional relationships through the internal working models acquired in this relationship. Exactly, one of these relations is the relationship that establishes with God. The aim of this article is to establish a theoretical framework to base on attachment theory that developed by John Bowlby, whether or not attachment styles can impress the relation with God in the future and to find out if representation of Allah in the Qur'an was an ideal attachment figure. A comparison is made between the characteristics of an ideal attachment figure that can be secure attachment with the characteristics of Allah, which is envisioned in Qur'an, based on the ideas of Lee A. Kirkpatrick, who suggest that it can be studied from the perspective of attachment to the psychology of religion studies. It is seen that the representation of Allah in the Qur'an matches the characteristics of an ideal attachment figure, such as providing the expected proximity, being a safe haven and a secure base, being always reachable, stronger and wiser.

Keywords: Psychology of Religion, Attachment Theory, John Bowlby, The Representation of Allah, Lee A. Kirkpatrick, God Attachment.

GİRİŞ

“Romantik aşk ilişkileri gibi, dini inanç ve deneyimin birçok yönünün bağlanma kurumu perspektifinden verimli bir şekilde kavramsallaştırılabileceğine ve dindarlıktaki bireysel farklılıkların erken bağlanma deneyimleriyle ilgili olabileceğine inanıyoruz.”¹

İnsan varlık sahnesinde yer almaya başladığından beri, bir aşkın varlığa inanma ihtiyacı da onunla birlikte var olagelmıştır. Bu aşkın

¹ Lee A. Kirkpatrick, “Attachment Theory and Religion: Childhood Attachments, Religious Beliefs, and Conversion”, *Journal for the Scientific Study of Religion* 29/3 (1990), 318.

varlığın adı değişse de insanların hayatındaki yeri hiç değişmemiştir. Bu nedenle birçok psikolog için, Tanrı'nın kişinin iç dünyasında nasıl bir yer edindiği ve kişilerin edindiği Tanrı tasavvurlarının yaşamlarını nasıl etkilediği merak konusu olmuştur. Tanrı-insan ilişkisinde farklı bir açılım sunan kuramlardan biri de John Bowlby'nin ortaya attığı bağlanma kuramıdır. John Bowlby kişinin ilk bakımvereni- çoğu kültürde annesi- ile kurduğu ilişkinin beşikten mezara kadar kurulan bütün ilişkiler üzerinde etkili olduğunu ortaya koymuştur.

Darwin'ın evrim teorisinden de etkilenecek diğer canlılarda da bağlanma davranışının gözlemlendiği araştırmalardan yola çıkan Bowlby, anne ile çocuk arasında kurulan ilişkinin kişinin yaşantısında çok önemli bir yere sahip olduğunu fark etmiştir. Bowlby, ideal bir bağlanma figürü olan annenin çocuğun *yakınlık (proximity)*, *güvenli bir sığınak (safe haven)* ve *güvenilir bir dayanak (secure base)* arama şeklinde üç temel ihtiyacını karşılaması gerektiğini ortaya koymuştur.² Bir çocuğun annesinin yakınından ayrılmak istememesi ve *keşfetme* davranışına çıktığında dahi aralıklarla annesini kontrol etmesi bağlanmanın ilk göstergelerindendir. Tehlikeli bir durumla karşılaştığında çocuğun anneyi güvenli bir sığınak olarak görmesi ve hemen onun yanına gitmesi bir başka bağlanma davranışdır. Ayrıca, *keşfetme* davranışına çıkarken, arkasında güvenli bir dayanak ya da üs olarak annenin görülmesi gibi ihtiyaçlar ideal bir bağlanma da görülen davranışlardır. Diğer taraftan, bağlanma figürünün çocuk tarafından *çok bilge ve güçlü görülmesi* ve *her zaman ulaşılabilir* olduğunun bilinmesi ve çocuğun annesinden *ayrıldığında kaygı duyması* belirleyici bağlanma davranışlarıdır.

Lee A. Kirkpatrick'e göre insanın kendisi için *önemli diğerleriyle* kurduğu bağ olarak özetlenebilecek bağlanma kuramı, romantik ilişkileri açıklamada kullanıldığı gibi, insan hayatında önemli yer tutan Tanrı ile kurulan ilişkiyi açıklamak için de kullanılabilir. *Tanrı'ya Bağlanma Ölçeği* ile belirlenen, romantik ilişkilerdeki bağlanma stillerine paralel, üç tip Tanrı'ya bağlanma stili olduğu ortaya koyulmuştur. Bu bağlanma stillerinden yola çıkarak iki hipotez geliştirilmiştir. İlk olarak, *uygunluk (correspondence) hipotezi*ne göre, anne ile kurulan ilişki nasılsa Tanrı'yla da öyle ilişki kurulurken, *telafi (compensation) hipotezi*ne göre anne ile kurulan

² Cindy Hazan - Philip R. Shaver, "Bağlanma: Yakın ilişkilerle ilgili Araştırmalar İçin Bir Çerçeve", çev. Ali Dönmez, *Psychological Inquiry* 5/1 (1998), 7-8.

ilişki olumsuzsa kişi, her şeyi bilen, gören, işiten, her zaman ulaşılabilir, her daim yakın, güvenli bir sığınak ve dayanak olan Tanrı ile bağlanma ilişkisini telafi edebilir.³

Makalemizin asıl ulaşmak istediği nokta olan Kur'an'da yer alan Allah tasavvurunun ideal bir bağlanma figürü olup olmadığı ile ilgili kısımda ise yukarıda belirtilen bağlanma davranışı özelliklerinden yakınlık arayışı ve bu kapsamda her yerde hâzır ve nâzır, işiten, bilen, güçlü ve kudretli olma özellikleri ile ilgili ayetlere yer verilmiştir. Bu amaçla öncelikle Kur'an'da yer alan esmâ-i hüsnâ incelenmiştir. Allah'ın esmâ-i hüsnâdaki Rahmân, Rahîm, Velî, Vedûd, Selâm gibi inananlarına rahmet ve sevgi beslediğini anlatan isimleriyle başlanmış ve Alîm, Semî', Basîr, Kâdir gibi bilge ve güçlü olma bakımından onun ideal bir bağlanma figüründe aranan tüm özelliklere sahip olduğu tespit edilmiştir. Daha sonra "Kullarım, beni senden sorarlarsa, (bilsinler ki), gerçekten ben (onlara çok) yakıным. Bana dua edince, dua edenin duasına cevap veririm. O hâlde, doğru yolu bulmaları için benim davetime uysunlar, bana iman etsinler."⁴ meâlindeki ayette belirtildiği gibi Allah'ın kullarına çok yakın olduğu ve dua edenin duasına cevap verileceği vaadi, O'nun her an ulaşılabilir olduğunu ve bu nedenle ideal bir bağlanma figürü olabileceğini ortaya koymuştur.

Güvenli bir dayanak ve sığınak olarak Allah tasavvuru güven teması nedeniyle birlikte ele alınmış ve bu kapsamda İslam'ın bazı temel kavramları ve Kur'an'da peygamber kıssaları incelenmiştir. Bağlanma da görülen ve kişiyi kaygıya sokan *ayrılık kaygısı* ise Allah'la kurulan iletişimde görülemeyecek bir durumdur, çünkü Allah'ın mü'minlerin her an yanında olduğuna inanılır. Ayrıca ölüm gibi ayrılık durumları için Allah'a bağlılığın dinî başa çıkma yöntemi olarak algılanabileceği düşünülmüştür.

³ Lee A. Kirkpatrick - Philip R. Shaver, "Attachment Theory and Religion: Childhood Attachments, Religious Beliefs, and Conversion", *Journal for the Scientific Study of Religion* 29/3 (1990), 317; Lee A. Kirkpatrick - Philip R. Shaver "An Attachment-Theoretical Approach to Romantic Love and Religious Belief", *The Society for Personality and Social Psychology* 18/3 (1992), 267.

⁴ *Kur'ân-ı Kerîm Meâlî*, çev. Halil Altuntaş - Muzaffer Şahin (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2011), el-Bakara 2/186.

1. KURAMSAL BİLGİLER

1.1. Bağlanma Kuramının Tarihi ve Gelişimi

Bağlanma kuramı, tıp ve psikanaliz eğitimi almış John Bowlby'nin “bağlanma (attachment)” (1969), “ayrılma (separation)” (1973), ve “kaybetme (loss)” (1980) adlı üç ciltlik eseri ile ortaya konulmuş bir kuramdır.⁵ 26 Şubat 1907 'de Londra'da doğan Bowlby, ebeveynin fazla ilgisinin çocuğu şımarttığını düşünen annesini, günde sadece bir saat görerek büyümüştür. Yedi yaşında başlayan yatılı okul yaşantısının hayatının en kötü dönemi olduğunu vurgulayan Bowlby, kendi deneyimleri nedeniyle meslek hayatında çocukların problemlerine karşı oldukça duyarlı olmuştur. Başlangıçta “nesne ilişkileri kuramının”⁶ savunucularından olan Bowlby, araştırmalarını ilerlettikçe kuramı çok dogmatik bularak ve psikopatolojinin gelişiminde çevresel faktörlerin göz ardı edildiğini düşünerek, Freud'cu ve Klein'cı psikanalizden ayrılmıştır.⁷ Bu kurama göre bağlanma kavramı, genel anlamda iki kişi arasındaki etkileşimin güçlendirdiği aktif, sevecen bir karşılıklı ilişki iken, özelde çocuğun başkalarıyla bilhassa ebeveyni veya bakıcısıyla kurduğu anlamlı duygusal ilişki olarak açıklanmıştır.⁸

⁵ Cindy Hazan - Philip R. Shaver, “Romantic Love Conceptualized as an Attachment Process”, *Journal of Personality and Social Psychology* 52/3 (1987), 511.

⁶ Nesne-ilişkileri kuramı (object-relation theory) M. Klein, R.D. Fairbairn, O. Kernberg, D. W. Winnicott ve H. Kohut gibi kuramcılarının katkılarıyla gelişen, psikodinamik yaklaşım içerisinde yer alan önemli kuramlardan biridir. Psikanalitik kuramdaki dürtü vurgusunun yerine ilişki ve ilişki arayışı koyulmuştur. Nesne ilişkileri kuramcılarının erken çocukluk deneyimlerine büyük önem verirken çocuğun bilinçaltında çevresindeki nesnelerin, özellikle annesinin, yansımaları oluşturduğunu ve o nesnenin yokluğunda bilinçaltı yansımalarının ilgili nesne görevi gördüğünü savunur. Geniş bilgi için bk. Akif Hayta, “Nesne İlişkileri Kuramı ve Tanrı Tasavvuru Üzerine Eleştirel Bir Değerlendirme”, *Değerler Eğitimi Dergisi* 8/20 (2010), 41; Emel Arslan, *Bağlanma Stilleri Açısından Ergenlerde Erickson'un Psikososyal Gelişim Dönemleri ve Ego Kimlik Süreçlerinin İncelenmesi* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2008), 12-13.

⁷ Akif Hayta, *Allah'a Bağlanmak* (İstanbul: Onto Yayınevi, 2017), 78; John Bowlby, *Bağlanma ve Kaybetme-3/Kaybetme*, çev. Nur Nirven - Nüket Diner (İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2015), 1; Sermin Kesebir vd., “Bağlanma ve Psikopatoloji”, *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar* 3/2 (2011), 325.

⁸ Selçuk Budak, *Psikoloji Sözlüğü*, (Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 2017), “Bağlanma”, 101.

Bağlanma, doğum, hatta doğum öncesi dönem ile başlamakta ve yalnızca çocukluk ile sınırlı olmayıp yaşam boyunca sürmekte olduğu bilinmektedir. Ancak bağlanma sürerken, doğası ve ifade ediliş şekli değişmektedir. İlk temel ilişki olan *anne çocuk ilişkisi*, sonraki yaşam dönemlerindeki bağlanmalar için bir rol model oluşturmaktadır.⁹ Bebeklikte biçimlenen bağlanma stilleri, bireyin yaşamını devamlı olarak etkilemektedir. Bağlanma ile ilgili yapılan çalışmalar ilk başta bebeklik üzerine odaklanırken, daha sonra çocukluk ve yetişkinliği de kapsayarak bağlanmanın tüm yaşam sürecine yansıdığı görüşü kabul edilmiştir.¹⁰

Bağlanma figürünün, stres durumlarında üç temel işlevi vardır: Yakınlık sağlama, güvenli bir sığınak ve güvenli bir dayanak olma. Bowlby, yeni doğan bebeklerin stres durumunda güvenlik duygularını artırmak ve yakınlığı korumak için çaba gösterdiğini belirtmektedir. Bu nedenle yakınlık sağlayan bir bağlanma figürü bebek için güvenliğin temsili haline gelir. Bu dönemde bebeğin ihtiyaçlarının karşılanma derecesine göre temel güven ya da güvensizlik duygusu gelişmektedir. Bağlanma figürü yakın olduğunda bebek, bağlanma figürü dışındaki insanlarla ilişki kurabileceği, çevreyi araştırabileceği ve keşfedebileceği bir güvence üssüne sahip olmaktadır. Bağlanma figürü, bebeğe bağlanma dışı davranışlara girebilmek için zaman zaman ayrılıp keşfetme davranışı sonunda geri döndüğünde, güvenli bir sığınak işlevi görmektedir.¹¹

Bebeğin özellikle ilk bakımvereni -birçok kültürde annesi- ile kurduğu duygusal bağ olan bağlanma davranışı, Bowlby'nin içsel çalışan modeller adını verdiği ve her bireyde ilk bakımveren kişi ile şekillenmeye başlayan ve *beşikten mezara* kadar sürekli gelişen bir bilişsel haritalar ile oluşmaktadır. Bir sonraki kısımda kısaca bu süreci anlatmaya çalışacağız.

⁹ Ece Varlık Özsoy, *Bağlanma, Anksiyete ve Bilgi İşleme* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015), 16.

¹⁰ Cansu Çamurlu Keser, *Annenin Bağlanma Düzeyi ve Çocuk Yetiştirme Sürecinin Çocuğun Bağlanma Düzeyine Etkisi* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006), 2.

¹¹ Hazan - Shaver, "Bağlanma: Yakın ilişkilerle ilgili Araştırmalar İçin Bir Çerçeve", 7-8.

1.1.1. İçsel Çalışan Modeller

Bowlby'nin kuramının ana kavramlarında biri, çocuklarda üç yaşına kadar gelişen, kendileri, bağlanma figürleri ve çevreleri hakkında oluşturdıkları bilişsel haritalardan oluşan *içsel çalışan modeller (internal working models)*¹² kavramıdır.¹³ Yaşamın ilk yıllarından itibaren her birey olayları algılayış tarzına göre geleceğe yönelik planlar yaparak dünyaya ve dünyadaki yerine dair içsel çalışan modeller oluşturur. Bu modeller, bağlanma figürünü nerede bulacağına ve onun kendisine nasıl cevap vereceğine ilişkin tasarımlardan meydana gelir.¹⁴

Bu zihinsel modeller, bağlanma figürü ve benliğe ilişkin beklentileri de kapsayan dinamik temsillerdir. Bağlanma figürü ile kurduğu ilişkiyi temel alan bu beklentiler bireyin kişilerarası alandaki algılarını şekillendirirken; gelecekte kuracağı ilişkilerdeki inançlara, duygulara ve davranışsal taktiklere hizmet eder. Bağlanma kuramı, insanların kendileri için önemli diğerleri (ebeveyn, yakın arkadaş/akran, romantik partner vb.) ile güçlü duygusal bağlar kurma eğiliminin ve gereksiniminin bireylerin yaşamlarını sürdürebilmeleri için gerekli ve gelişimsel açıdan işlevsel olduğunu ifade eder. Ayrıca, erken

¹² “İnternal working models” kalıbı Türkçeye aktarılırken “içsel çalışan modeller”, “içsel çalışma modelleri”, “içsel işleyen modeller” ve “içsel işleyiş modeli” gibi birçok farklı kalıp kullanılarak çevrilmiştir. Literatür incelendiğinde en çok kullanılan kalıbın “içsel çalışan modeller” olduğu gözlenerek çalışmamızda bu kalıbın kullanılmasının daha uygun olduğu düşünülmüştür. Geniş bilgi için bk. John Bowlby, *Bağlanma ve Kaybetme-2/Ayrılma*, çev. Müge Günay (İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2014), 260; Hayta, *Allah'a Bağlanmak*, 34; Mualla Yıldız, *İlköğretim Öğrencilerinin Tanrı İmgesinin Belirlenmesi ve Farklı Değişkenler Açısından İncelenmesi* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012), 22; Zeynep İrem Tanış, *Yetiilerde Bağlanma Stilleri ve Öfke Tarzları Arasındaki İlişkinin İncelenmesi* (İstanbul: Haliç Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014), 12; Nuran Erdoğan Korkmaz, *Bağlanma, İnsan-Tanrı İlişkisi ve Psikolojik İyilik Hali* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012), 15; Phyllis B. Booth - Ann M. Jernberg, *Theraplay: Bağlanma Temelli Oyun Aracılığıyla Ebeveynlere ve Çocuklara Daha İyi İlişkiler Kurmakta Yardım Etmek* çev. Melis Gültekin (İstanbul: Gün Yayıncılık, 2017), 55.

¹³ John Bracy, *Yearnings: Stories of Insecure Attachment and the Journey to Connect to God* (California: ProQuest LLC, 2011), 11.

¹⁴ John Bowlby, *Bağlanma ve Kaybetme-2/Ayrılma*, 261.

dönemlerdeki bağlanma stillerinin yetişkinlik dönemini etkilediği, kişilerarası şemaların bireylerin erken dönem bağlanma biçimleri ile birlikte oluşmaya başladığı da belirtilmektedir.¹⁵

1.2. Mary Ainsworth ve Bağlanma Stilleri

Bu kuramın ikinci önemli kişisi hiç kuşkusuz Mary Salter Ainsworth'dur. Ainsworth'un Baltimore'da 106 beyaz, orta sınıf anne ve 1 yaşındaki çocuklarıyla yaptığı Yabancı Ortamı Deneyi olarak tanımlanan kontrollü laboratuvar ortamında, bebeklerin anneleriyle birlikteyken ve onlardan ayrıyken, bir yabancıyla birlikteyken ve anneye yeniden bir araya geldiklerinde nasıl davrandıklarını incelemiştir.¹⁶ Çocuklar bu deneyde oyuncakların bulunduğu bir odada kısa aralıklarla önce annelerinden ayrılır, sonra bir yabancı ile yalnız bırakılırlar ve sonra yine anneleriyle bir araya getirilirler. Bu araştırmanın sonucunda Ainsworth üç tür bağlanma stili olduğunu bulmuştur: Güvenli (secure), kaygılı-kararsız (anxious-ambivalent) ve kaçınan (avoidant).¹⁷

Güvenli (Secure) Bağlanma: Çocuğu güvenli bağlanan ebeveynler, sıcak ve çocukları için duygusal olarak hazır ebeveynlerdir. Bebeğin ağlamasına hızlıca ve duyarlı bir şekilde cevap vermekte ve onlarla keyifli vakit geçirmektedirler. Olumlu ve olumsuz tüm duyguları kabul edip, onların regülasyonunu destekler ve kolaylaştırırlar.¹⁸ Güvenli bağlanma geliştiren çocuklar, annelerinden ayrıldıklarında sıkıntılı olduklarını belli ederler. Ancak anneleriyle bir araya geldiklerinde rahatlarlar. Daha sonra yine annelerinden bağımsız oynamaya devam ederler.¹⁹

¹⁵ Atılgan Erözkan, "Üniversite Öğrencilerinin Bağlanma Stilleri ve Karar Stratejileri", *Uluslararası Avrasya Sosyal Bilimler Dergisi* 2/3 (2011), 61.

¹⁶ Lee A. Kirkpatrick, "Din Psikolojisinde Bağlanma Teorisi", çev. Mustafa Koç, *Bilimname* X. 1/1 (2006), 137.

¹⁷ Mary D. S. Ainsworth vd., *Patterns of Attachment: A Psychological Study of The Strange Situation* (Hillsdale: Erlbaum, 1978), 80-93 akt. Akif Hayta, *Bağlanma Kuramı ile Allah Tasavvuru* (İstanbul: İz yayıncılık, 2020), 100.

¹⁸ Booth – Jernberg, *Theraplay: Bağlanma Temelli Oyun*, 80.

¹⁹ Emel Demirci, *Evlilikte Bağlanma ve Çatışmayı Yönetmede Bağlanma Stillerinin Etkisi* (Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2004), 13; Ying-yi Hong vd., "Cultural Attachment: A New Theory and

Kaygılı-Kararsız (Anxious-Ambivalent) Bağlanma: Bu bireylerin annelerinin tutarsız olduğu görülmektedir. Bebeğin ihtiyaçlarına bazen sevgi dolu ve duyarlı karşılık verirken diğer zamanlar ise ilgisiz davranmakta, başka şeylerle meşgul olmaktadır. Bu tür bağlanmaya sahip bebekler ayrılık durumunda çok fazla stres yaşarlar ve sakinleşmekte zorlanırlar. Annenin dönüşünde ise kızgın, dirençli ve ilgisiz davranış gösterebilirler.²⁰

Kaçman (Avoidant) Bağlanma: Bu şekilde bir bağlanma stili geliştiren bebeklerin anneleri ile olan ilişkilerine bakıldığında da, annelerin duyarsız, müdahaleci ve reddedici oldukları görülmüştür. Bu aşırı soğuk ebeveynler çoğunlukla çocuklarının stresli oldukları zamanlarda destek vermezler, bedensel temas göstermezler, sık sık reddeder ve çocuklarını yalnız bırakırlar.²¹ Çocukların duygularını aşırı kontrol eden, bastıran ve duygularını ifade etmekten çekinmesine neden olan bu güvensiz bağlanma örüntüsü “kaçınan bağlanma” olarak adlandırılır.²² Annesinin gidişi ile gerginliği yansıtacak tüm davranışları bastıran, kalp atışları ve kortizon seviyesi ciddi stres yaşadığını gösteren çocuklar, anneleri ile odadayken anneyi görmezden gelerek oyun oynamışlardır, odaya yabancı geldiği zaman da duyarsız davranmışlardır. Anneleri odadan ayrıldığında ise çok fazla stres yaşamamışlardır. Anne odaya geri döndüğünde anneden uzaklaşma göz temasından kaçınma ve dikkatini oyuncaklara verme davranışları gözlemlenmiştir.²³

Method to Understand Cross-Cultural Competence”, *Journal of Cross-Cultural Psychology* 44/6 (2013), 1026.

²⁰ Emine Lamiser Atık, *Liseli Ergenlerde Bağlanma Stilleri ve Psikolojik Sağlamlık Düzeyleri Arasındaki İlişkiye Öz-Yansıtma ve İlgörüünün Rolü* (İstanbul: İstanbul Bilim Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013), 8.

²¹ Alper Bolattekin, *Anne-Babanın Bağlanma Stilleri, Anne-Baba Tutumları ve Çocuklarındaki Davranış Problemleri Arasındaki İlişkinin İncelenmesi* (İstanbul: İstanbul Arel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014), 8.

²² İnci Boyacıoğlu - Nebi Sümer, “Bağlanma Boyutları, Otobiyografik Bellek ve Geçmişi Kabul Etme”, *Türk Psikoloji Dergisi* 26/67 (2011), 106.

²³ Tanış, *Yetişkinlerde Bağlanma Stilleri ve Öfke Tarzları Arasındaki İlişkinin İncelenmesi*, 20; Booth – Jernberg, *Theraplay: Bağlanma Temelli Oyun*, 80.

1.3. Ainsworth Sonrası Bağlanma Kuramı

Bağlanmanın beşikten mezara kadar uzanan, yaşam boyu bir süreç olduğunu ve erken yaşlarda oluşan zihinsel modellerin çok fazla değişime uğramadan yetişkinlikte de işlev gördüğünü birçok araştırma ortaya koymuş olmasına rağmen bağlanma konusundaki araştırmalar uzun süre bebeklik ve çocukluk dönemleri ile sınırlı kalmıştır. Ancak 90'ların başlarına gelindiğinde, Bowlby ve Ainsworth'un yaklaşımları yetişkinlik dönemi için de sınanmaya başlanmıştır.²⁴ Cindy Hazan ve Philip Shaver, bebek-bakıcı ilişkileri ile yetişkinlikteki romantik ilişki arasında paralellik kurarak ve aynı zamanda Ainsworth'un üçlü çerçevesinin yetişkinlik romantik bağlanmalarına doğrudan uyarlanabilirliğini göstererek yetişkinlikte bağlanma araştırmalarına olanak sağlamıştır.²⁵ Yetişkinlikte bağlanma davranışı araştırmasına katkıda bulunan diğer bir isim Kim Bartholomew'dur. Hem çocuklar hem de yetişkinlerle yaptığı araştırmada özellikle görüşme yöntemini kullanmış ve çalışmalarda *kaçınan bağlanma* stili içinde sınıflandırılan kişilerin kendi içlerinde farklı davranış örüntüleri gösterdiklerini belirtmiştir. Bu nedenle, Bartholomew bağlanma stillerini Bowlby'nin zihinsel modeller kavramı temelinde yeniden tanımlamıştır.²⁶ Bu tanımlamaya göre "*güvenli, saplantılı, kayıtsız, korkulu*" olmak üzere dört farklı tip belirlenmiştir.

Bağlanma kuramı ile ilgili bu genel kuramsal bilgilerden sonra Lee A. Kirkpatrick tarafından ortaya konulan bağlanma kuramının din psikolojisi çalışmalarına nasıl uyarlanabileceği ile ilgili bilgiler açıklanmaya çalışılacaktır.

2. Bağlanma Perspektifinde Din Psikolojisi

Lee A. Kirkpatrick, buraya kadar ele aldığımız John Bowlby tarafından geliştirilen ve daha sonra birçok araştırmacı tarafından genişletilen bağlanma kuramının, bireylerin kutsal kabul ettikleri varlık ya

²⁴ Nebi Sümer - Derya Güngör, "Yetişkin Bağlanma Stilleri Ölçeklerinin Türk Örnekleme Üzerinde Psikometrik Değerlendirmesi ve Kültürlerarası Bir Karşılaştırma", *Türk Psikoloji Dergisi* 14/43 (1999), 74.

²⁵ Andrew J. Elliot - Harry T. Reis, "Attachment and Exploration in Adulthood", *Journal of Personality and Social Psychology* 85/2 (2003), 318.

²⁶ Sümer - Güngör, "Yetişkin Bağlanma Stilleri Ölçekleri", 75.

da varlıklarla kurdukları ilişkileri araştıran din psikolojisi çalışmalarına da uygulanabileceğini ortaya koymuştur.²⁷ Hatırlanacağı gibi Bowlby, bağlanma davranışının yalnızca çocuklukta etkili olmadığını yetişkin yaşamında da önemli yer tuttuğunu belirtmektedir.²⁸ Bu nedenle, Kirkpatrick, bağlanma kuramının dinî tecrübenin kavramsallaştırılmasında önemli bir psikolojik çerçeve oluşturduğunu iddia ederek insanların, özellikle tek-tanrılı dinlerde, Tanrı ile kurdukları kişisel ilişkinin onların dinî inanç ve tecrübelerinin merkezini oluşturduğunu öne sürmüştür. Ona göre sevgi duygusuyla bağlanılan Tanrı ile kurulan ilişki, anne-bebek ilişkisinde tecrübe edilen ya da aranan sevgi ve bağlanmaya benzemektedir. Tanrı'nın her yerde hazır olması, insanların yaşamıyla ilgilenmesi, dua ve ibadetlerin varlığı aktif bir bağlanma süreci olarak örnek verilebilir.²⁹

İngilizcedeki *religion* (din) kelimesi, Latince 're-ligare', 're-legere' kökünden türemiş bir sözcük olmakla birlikte 'bir araya gelme, bağlanma' anlamına gelmektedir. İnsanın dinî hayatında ilişkiselliğin merkezi konumda olması Kirkpatrick'i bağlanma kuramını bu konuyu aydınlatmada bir zemin olarak kullanmaya sevk etmiştir. İnanan bireyler için dinî hayattaki ilişkiselliğin ilk adımı, öncelikle Tanrı veya bir din için önemli görülen şahıslar veya peygamberlerdir. Hristiyanlık için *Mesih İsa* veya *Meryem Ana*, Budizm için *Buda* veya İslam açısından *Allah*, benzer konumdadırlar. Ancak, insanların, Tanrı ile olan ilişkisinden veya Tanrı'ya bağlanmalarından söz ederken mutlak bir bağ veya ilişkiden söz etmek mümkün olmadığından, bireylerin Tanrı tasavvurları veya O'na bağlanma tipleri oldukça önemlidir.³⁰

²⁷ Faruk Karaca, "Dindarlığın Gelişimi", *Din Psikolojisi*, ed. Hayati Hökelekli (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2011), 124-125; Kirkpatrick - Shaver, "Attachment Theory and Religion", 315.

²⁸ Matt Bradshaw vd., "Attachment to God, Images of God, and Psychological Distress in a Nationwide Sample of Presbyterian", *Int J Psychol Relig* 20/2 (2010), 130.

²⁹ Melissa M. Kelley - Keith T. Chan, "Assessing The Role of Attachment to God Meaning, And Religious Coping As Mediators In The Grief Experience", *Death Studies* 36/3 (2012), 201.

³⁰ Hayta, *Allah'a Bağlanmak*, 107; Hande Subaşı, "Üniversite Öğrencilerinin Tanrı ile İlişkilerinin Bağlanma Kuramı Açısından Değerlendirmesi", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 12/3 (2012), 177.

Bowlby'e göre bağlanmanın tanımlayıcı özelliği olarak bağlanma ilişkisinin şu beş kriteri uyması gerekir: *Yakınlığın korunması (proximity)*, *güvenli sığınak (safe haven)*, *güvenilir dayanak (secure base)*, *ayrılma kaygısı (separation anxiety)* ve bağlanma figürünün *daha bilge ve güçlü olması (wiser and stronger)*. Dindar bir kişinin Tanrı ile olan ilişkisine bakıldığında, bu kriterleri Tanrı'ya uygulamak çok da zor değildir. Bu nedenle bağlanma teorisinin kişisel dinî hayatı anlamak için yararlı bir psikolojik çerçeve olduğu söylenebilir.³¹ Bu amaçla ilk olarak ideal bir bağlanma figürü olarak Tanrı düşüncesi ele alınarak ideal bağlanma figürü özellikleriyle, genellikle Hristiyan bireyler üzerinde yapılan araştırmalar ile elde edilen Tanrı tasavvuru özellikleri karşılaştırılacaktır.

2.1. İdeal Bağlanma Figürü Olarak Tanrı

Bağlanma figürü genellikle bebeğin tehdit ve tehlike anlarında *güvenlik sığınacağı olarak (haven of security)* ve tehlikenin olmadığı zamanlarda çevreyi keşfetme için *güvenilir bir dayanak (secure base)* olarak iki temel fonksiyon üstlenir.³² Bir çocuğun bağlanma figürüne karşı yaptığı haykırış ve seslenişle, Tanrı'ya yönelik yalvarış ve yakarış ihtiva eden duaya ilişkin yapılan davranışlar arasında bir paralellik bulunmaktadır. Samimi dindar bir birey dua ettiği zaman, doğrudan doğruya taleplerine cevap vermeye hazır bir Tanrı'yla konuştuğuna inanır ve dua ettiğinde kendini bu Tanrı'ya çok yakın hisseder. Kişisel olan ve dua ederek direkt ulaşılabilen Tanrı'yla ilgili bu vurgulama, bağlanma yorumuyla bir paralellik arz eder. Bu nedenle dua, dinsel bir bağlanma davranışı olarak adlandırılabilir.³³

Birçok araştırmanın sonucu, korkulu ve sıkıntılı zamanlarda emniyetli bir sığınak sağlama açısından dua etmenin ve Tanrı'ya inanmanın önemini ortaya koymuştur. Savaşa katılan askerlerin sık sık dua ettiklerini ve bu ettikleri dua sebebiyle kendilerini iyi hissettikleri için duanın onların üzerinde psikolojik faydası olduğu araştırmalarda tespit edilmiştir. Ross (1950), 1700'den fazla dindar genç üzerinde yaptığı

³¹ Paul C. Vitz - Christina P. Lynch, "Thérèse of Lisieux From the Perspective of Attachment Theory and Separation Anxiety", *International Journal for the Psychology of Religion* 17/1 (2010), 63.

³² Kirkpatrick - Shaver, "Attachment Theory and Religion", 317; Kirkpatrick - Shaver "An Attachment-Theoretical Approach", 267.

³³ Kirkpatrick, "Din Psikolojisinde Bağlanma Teorisi", 154.

çalışmada, onlara niçin dua ettiklerini sormuş ve cevap olarak, “Tanrı’nın onları dinleyerek isteklerine cevap vermesi” ile “stresli ve bunalımlı zamanlarında onlara yardım etmesi” gibi iki temel neden tespit etmiştir. Stresi gidermeye yönelik bir rehber olan Tanrı’ya başvurma, Tanrı’nın adaletsiz dünya karşısında alternatif bir çözüm olarak daha fazla psikolojik destek kaynağı olduğuna inanma gibi bu araştırmalarda ortaya çıkan sonuçlar, bağlanma açısından yorumlanabilir.³⁴

Tanrı’ya bağlanmanın bir ebeveyne bağlanma olarak algılanması, birçok dinî gelenek, inanç ve öğretiyle tutarlıdır ve sevgi dolu bir Tanrı, birçok dinin altında yatan temel bir dinamiktir. Bu dinî geleneklerde bireyler, doğrudan tehditle karşılaştıklarında kendilerini korumak ve rahatlatmak için dua ile yakınlık arayışı içerisinde doğrudan etkileşime girebilecekleri inancıyla hareket ederler. Bu bariz bir güvenlik sığınağıdır. Bu durum çocukların, kendilerinden daha güçlü ve daha akıllı gördükleri, özellikle de güvenilir dayanak olarak algıladıkları bağlanma figürlerine besledikleri duygular ile inananların, Tanrı’ya besledikleri duyguların benzer olduğunu göstermektedir. Her şeye kadir, her şeyi bilen ve her yerde hazır bulunan Tanrı, bu niteliklere göre ideal bir bağlanma figürü olabilmektedir.³⁵

Bireylerin kendi iç dünyalarında ve sosyal çevrelerinde, gündüz kusursuz bir dinginliğin ve mükemmel bir sakinliğin kaynağı olan kutsal güç/Tanrı, bireylerin başına gelebilecek tüm korkuları uzaklaştırma gücüne sahiptir. Tanrı’nın bu yakınlığı, bireylerdeki psikolojik karışıklığa ve kaygılara karşı sürekli bir güvenlik sağlar.³⁶ Tanrı’ya bağlanmayı ele alırken, farklı bağlanma stilleri olduğu gibi, Tanrı’ya bağlanmada da farklı bağlanma stilleri olup olmadığını da ele almak gerekir. Bir sonraki başlık altında, bu amaçla yapılan çalışmalar incelenecektir.

2.2. Tanrı’ya Bağlanma Stilleri

Bireylerin Tanrı’ya yönelik bağlanmasını ölçmek için kullanılan ilk değerlendirme yöntemi, Rowatt ve Kirkpatrick’in kullandığı *Tanrı’ya Bağlanma Ölçeği* (*Attachment to God Scale*) olmuştur. Bu ölçekte *güvenli*,

³⁴ Kirkpatrick, “Din Psikolojisinde Bağlanma Teorisi”, 144.

³⁵ Bradshaw vd., “Attachment to God”, 131; Maria L. Boccia, “Human Interpersonal Relationships and the Love of the Trinity”, *Priscilla Papers* 25/4 (2011), 24.

³⁶ Kirkpatrick, “Din Psikolojisinde Bağlanma Teorisi”, 147.

kaçınan ve *kaygılı-kararsız* bağlanma stillerini ölçmek için üç ifade kullanılmıştır. Ancak deneklerden bazıları bu ifade kalıplarının bir kısmına katılıp bir kısmına katılmadıklarını belirtmişlerdir. Bu nedenle ölçeğin güvenilirliğini değerlendirme zorlaşmıştır.³⁷ Bir diğer çalışma, Brennan ve arkadaşlarının geliştirdiği *Yakın İlişkilerde Yaşantılar Envanteri*ne paralel olarak hazırlanan *Tanrı'ya Bağlanma Envanteri* inananların Tanrı ile kurduğu ilişkiyi kaygı ve kaçınma olarak iki boyutta değerlendirmiştir.³⁸

Hazan ve Shaver (1987) tarafından ortaya konulan üç bağlanma türüne (yani, güvenli, kaçınan ve endişeli) paralel olarak, Kirkpatrick (1999), Tanrı'ya üç farklı tipte bağlanma gerçekleştiğini ileri sürmüştür. İlki *güvenli bağlanma* (yani, Tanrı ulaşılabilir ve duygusal olarak duyarlı), ikincisi *kaçınan bağlanma* (yani, Tanrı uzak, ilgisiz ve umursamaz) ve üçüncü olarak *kaygılı bağlanma* (yani Tanrı her zaman ulaşılabilir ve güvenilir değil) olarak ifade edilebilir.³⁹

Tanrı'ya bağlanma ile ilgili iki hipotez orta konulmuştur. İlki *uygunluk (correspondence) hipotezi* olarak adlandırılan, kişinin ilk bakım veren kişiyle ve daha sonrasında başkalarıyla kurduğu bağlanmaların, Tanrı ile kurduğu bağlanma ile benzer olduğunu ifade eden hipotezdir. Tanrı'ya bağlanmanın da, genellikle ebeveynler ve diğerleri ile olan ilişkiler kadar kaygılı-kararsız veya kaçınan bağlanma stillerine de sahip olduğunu göstermiştir. Bu hipotez, bireylerin, diğer insanlarla yaşadığı deneyimin sık sık Tanrı ile yaşadıklarına uyduğunu göstermektedir.⁴⁰

Öte yandan, *telaî (compensation) hipotezi* ise, Tanrı'nın dönüşüm yoluyla bağlanma yaralarını iyileştirebildiğini ortaya koymuştur. Güvensiz

³⁷ Wade C. Rowatt - Lee A. Kirkpatrick, "Two Dimensions of Attachment To God and Their Relation to Affect, Religiosity, and Personality Constructs", *Journal for the Scientific Study of Religion* 41 / 4 (2002), 639.

³⁸ Richard Beck - Angie McDonald, "Attachment to God: The Attachment to God Inventory Tests of Working Model Correspondence, and An Exploration of Faith Group Differences", *Journal of Psychology and Theology* 32/2 (2004), 94.

³⁹ Meifen Wei vd., "Chinese Christians in America: Attachment to God, Stress, and Well-Being", *Counseling and Values* 57 (2012), 164.

⁴⁰ Sarah R. Reiner vd., "Adult Attachment, God Attachment and Gender in Relation to Perceived Stress", *Journal of Psychology and Theology* 38/3 (2010), 176.

ebeveyn bağlanmasına sahip bazı kişiler telafi yoluyla Tanrı'yla güvenli bir bağ kurabilirler.⁴¹ Hazan ve Shaver'ın yetişkinlikteki romantik ilişkilere bağlanma kuramının uygulanmasında olduğu gibi dinî inanç ve deneyimlerin birçok yönünün bağlanma kuramına uygulanabileceğini belirten Kirkpatrick, Hristiyan geleneğin tanrısının güvenli bir bağlanma figürü olarak düşünülebileceğini iddia etmektedir. Ona göre, insanlar bazen *telafi hipotezi*nde ortaya konulduğu gibi daha önce güven duymadığı ilişkilerin yerine sevgi dolu, kişisel ve her zaman ulaşılabilen bir Tanrı ile ilişki kurarak eski ilişkilerini telafi etmeye çalışır.⁴²

Din psikolojinin bağlanma kuramı açısından ele alınması ile ilgili literatür incelemesi sonrası İslam'da Allah tasavvurunun bağlanma kuramı açısından ele alınması gerekliliği ortaya çıkmıştır. Bu nedenle bir sonraki kısımda Kur'an'da ideal bağlanma figürü olarak Allah tasavvuru incelenecektir.

3. Kur'an'da İdeal Bağlanma Figürü Olarak Allah

Tanrı-insan ilişkisi, tüm dinî düşünce sistemlerinde olduğu gibi İslam düşünce sisteminde de önemli bir yer teşkil eder. Bu nedenle İslam dininde de bireylerin Allah tasavvuru başat role sahiptir. İnsanın diğer insanlara, tabiata ve Allah'a yaklaşımı, onların zihinlerindeki Allah tasavvuruna göre şekil alırken, dinin ulûhiyet anlayışı, kendi tarihiyle bütünleşerek o toplumun geçmiş dinî hayatı ile ilgili tarihi birikiminin ayrılmaz bir parçası haline gelir. Nesilden nesile aktarılan bu anlayış o dine inanan kişilerin itikadî ve amelî hayatına yön verir.⁴³

Kur'an'da Allah'a bağlanma ile ilgili birçok ayet yer almaktadır. Bu ayetlerde mü'minlerin Allah'a gönülden bağlanmaları övülmüş ve onlar cennetle müjdelenmiştir. Bakara Sûresi'nde “*Onlara de ki: ‘Allah hakkında mı bizimle tartışıp duruyorsunuz? Hâlbuki O, bizim de Rabbimiz, sizin de Rabbinizdir. Bizim işlediklerimiz bize, sizin işledikleriniz size aittir. Biz O’na gönülden bağlanmış kimseleriz.’*”⁴⁴ buyrulmaktadır. Yine Hûd Sûresi'nde

⁴¹ Reiner vd., “Adult Attachment”, 176.

⁴² Kirkpatrick - Shaver, “Attachment Theory and Religion”, 318-320; Kirkpatrick – Shaver, “An Attachment-Theoretical Approach”, 268; Boccia, “Human Interpersonal Relationships”, 25.

⁴³ İbrahim Çoşkun, “Matürîdî Düşüncede Allah-İnsan İlişkisi”, *Hikmet Yurdu Düşünce – Yorum Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi* 2/4 (2009), 18.

⁴⁴ el-Bakara 2/139.

“İman edip, Sâlih ameller işleyen ve Rablerine gönülden bağlananlara gelince, işte onlar cennetliklerdir. Onlar orada ebedî kalacaklardır.”⁴⁵ diyerek Allah’a bağlananların cennetle mükâfatlandırılacakları belirtilmektedir. Âl-i İmrân Sûresi’nde ise “Sizce Allah’ın ayetleri okunup dururken ve Allah’ın Resulü de aranızda iken dönüp nasıl inkâr edersiniz? Kim Allah’a sımsıkı bağlanırsa, kesinlikle o, doğru yola iletilmiştir.”⁴⁶ şeklinde mü’minlerin Allah’a sımsıkı bağlanmaları öğütlenmektedir. Fakat bağlanılan Allah’ın ideal bir bağlanma figüründe var olması gereken özelliklere sahip olup olmadığını belirlemek için, mü’minlerin Allah tasavvurlarını incelemek gerekmektedir. Her dinde olduğu gibi İslam’da da inanan kişi sayısınca farklı Allah tasavvurundan söz edilebilir. Ancak biz burada daha çok İslam’ın kutsal metni olan Kur’an’daki ayetlerden yola çıkarak bağlanma kuramı perspektifinden görünen Allah tasavvurunu ele almaya çalışacağız. Bu bağlamda ilk olarak ideal bağlanma figürünün özellikleri ile karşılaştırılarak Allah’a bağlılık incelenecektir.

3.1. İdeal Bağlanma Figürü Olarak Allah

3.1.1. Esmâ-i hüsnâ’daki Allah Tasavvuru

Bağlanma figürünün, ulaşılabilir olma, yanıt verebilme, duyarlı olma gibi özellikleriyle, çocuğun keşfetme ve öğrenme sürecinde yakınlık arayışına cevap vermesi, güvenli bağlanmayı kolaylaştırır. İslami metinler incelendiğinde de Allah’ın bu niteliklere sahip olduğu anlaşılabılır.⁴⁷ Bu açıdan ilk olarak, bağlanma figürünün şefkatli, yakın ve duyarlı olma gibi yakınlık bildiren özellikleriyle İslami metinlerdeki Allah tasavvuru karşılaştırılmaya çalışılacak ve bu bağlamda Allah’ın isimlerini kapsayan esmâ-i hüsnâ’daki Allah tasavvuruna ve ona dua ile bağlanan bireylerin hissettiği yakınlığa değinilecektir.

İslam teolojisine göre Allah hiçbir tasavvurun kuşatamadığı, hiçbir idrakin ulaşamadığı ve hiçbir aklın kavrayamayacağı aşkın ve yüce zattır. O ancak isimleri ve sıfatları aracılığıyla tasavvur edilebilir.

⁴⁵ Hûd 11/23.

⁴⁶ Âl-i İmrân 3/143.

⁴⁷ Bagher Ghobary Bonab vd., “Attachment to God in Islamic Spirituality”, *Journal of Muslim Mental Health* 7/2 (2013), 87.

Kur'an'da dört farklı yerde geçen *esma-i hüsnâ* terkibi⁴⁸ Allah'ın en güzel isimleri anlamına gelirken, bu terkinin Hz. Muhammed'in bir hadisinde doksán dokuz isimden müteşekkil olduğu belirtilmektedir.⁴⁹ Allah'ın bu doksán dokuz ismi Celâl ve Cemâl olmak üzere iki farklı gruba ayrılır. Allah'ın Celâl isimleri kendisini inkâr edenlere karşı adaletli bir yargılayıcı, gazaplı, cezalandıran, Celîl ve Âdil gibi uzaklık ve endişe anlamları içeren isimlerdir. Ancak Cemâl isimleri merhamet, sevgi, koruyup kollayan, bağışlayan gibi bağlanıldığında kendisini kucaklayacağı anlamına gelen Rahmân, Rahîm, Latîf, Gafûr ve Cemîl gibi isimlerdir. Bu isimlerle bakıldığında güvenli bir bağlanma geliştirilebilecek bir annenin özellikleri ile benzer oldukları fark edilebilir.⁵⁰

Müslümanların her hayırlı işe başlarken kullandıkları, Kur'an'da da biri hariç her sürenin başında yer alan *Besmele-i Şerif* (Rahmân ve Rahîm olan Allah'ın adıyla) iki önemli isimden oluşur. Çok merhametli, esirgeyen ve acıyan anlamlarına gelen “r-h-m” kökünden türeyen bu isimlerden Rahmân hiçbir şarta bağlı olmaksızın, ilahi takdirin gereği olarak her şeyde tezahür ederken, Rahîm ismi sadece aklını kullanan, iradesine hâkim olarak davranışlarını düzelterip güzelleştiren ve iyilik yapanlara duyduğu rahmettir.⁵¹ Rahmân ve Rahîm isimlerinin kökeni rahmet de birçok ayette geçmektedir. Allah, En'âm Sûresi'nde merhamet etmeyi kendisine gerekli kıldığını bildirmektedir.⁵²

Kâf Sûresi'nde de “Onlara şöyle denir: İşte bu, size (dünyada) vaat edilmekte olan şeydir. O, her tövbe eden, O'nun emrini gözetén için, görmediği hâlde sırf saygıdan dolayı Rahmân'dan korkan ve O'na yönelmiş bir kalp ile gelen kimseler içindir.”⁵³ denilerek gerçek anlamda Allah'a bağlananlar için vaat

⁴⁸ Tâhâ 7-8; el-İsrâ 110-111; el-A'râf 180; el-Haşr 24.

⁴⁹ Mustafa İslamoğlu, “Esma-i Hüsnâ: Arşın Bilincin Arzına Uzanan El”, *Kur'ani Hayat* 6/29 (2013), 3.

⁵⁰ Hayta, *Allah'a Bağlanmak*, 140.

⁵¹ Sabri Yılmaz, “Elmalılı Hamdi Yazır'ın Allah'ın Rahman ve Rahim Sıfatlarını Tahlili”, *Kelam Araştırmaları* 4/2 (2006) 105-114.

⁵² el-En'âm 6/12.

⁵³ Kâf 50/32.

edilen Allah'ın sevgi ve rahmet kaynağı olduğu vurgulanmaktadır.⁵⁴ Bakara Sûresi'nde "*Mûsâ, kavmine dedi ki: 'Ey kavmim! Sizler, buzağıyı ilâh edinmekle kendinize yazık ettiniz. Gelin yaratıcınıza tövbe edin de nefislerinizi öldürün (kendinizi düzeltin). Bu, Yaratıcınız katında sizin için daha iyidir. Böylece Allah da onların tövbesini kabul etti. Çünkü O, tövbeleri çok kabul edendir, çok merhametlidir (Rahîm'dir).*"⁵⁵ denilmektedir. Haşr Sûresi'nde "*O, kendisinden başka hiçbir ilâh olmayan Allah'tır. Gaybı da, görünen âlemi de bilendir. O, Rahmân'dır, Rahîm'dir.*"⁵⁶ şeklindeki ifadelerle inananlara ne kadar merhametli olduğunu hatırlatmaktadır.⁵⁷ Bu ayet ve hadislerde, Allah'ın kendine inanan kullarına gösterdiği şefkat ve merhametin, annenin çocuğuna gösterdiği şefkat ve merhametten fazla olduğu ortaya konulmaktadır. Bu açılardan bakıldığında Allah, *ideal bir bağlanma figürü* olarak tasavvur edilebilir.

Esmâ-i hüsnâ'da bağlanma ile ilişkilendirilecek bir diğer isim el-*Velî* ismidir. Bu isim "yanında olmak, yakın olmak, bitişik olup takip etmek, dost olmak, desteklemek, yardım etmek, korumak, eğitmek" anlamlarına gelmektedir.⁵⁸ Bakara Sûresi'nde "*Allah, iman edenlerin dostudur (velîsidir). Onları karanlıklardan aydınlığa çıkarır. Kâfirlerin velîleri ise tâğûttur. (O da) onları aydınlıktan karanlıklara (sürükleyip) çıkarır. Onlar cehennemliklerdir. Orada ebedî kalırlar.*"⁵⁹ şeklindeki ifadeyle Allah'ın inananların yanında olduğu belirtilmiştir.

İdeal bir bağlanma figüründe aradığımız özelliklerden bir diğeri ise *sevgî*dir. Kur'an'daki temel kavramlara baktığımızda Allah'ın merhameti ve insanlara olan sevgisini anlatan birçok ismi vardır. Bunlardan en çok vurgu yapılanlarının başında *Vedûd* ismi gelir. Sevgisi

⁵⁴ Diğer ayetler için bk. el-İsrâ 17/110; Meryem 19/96; el-Bakara 2/163; er-Ra'd 13/30; Meryem 19/45; Tâhâ 20/5; Tâhâ 20/109; el-Enbiyâ 21/36; el-Furkân 25/59; eş-Şuarâ 26/5; Yâsîn 36/23; er-Rahmân 55/1; el-Mülk 67/3 vb.

⁵⁵ el-Bakara 2/54.

⁵⁶ el-Haşr 59/22.

⁵⁷ Diğer ayetler için bk. en-Nisâ 4/29; el-Mâide 5/3; el-En'âm 6/54; et-Tevbe 9/128; Hûd 11/90; Yûsuf 12/53; en-Nahl 16/7; el-Hac 22/65; el-Mü'minûn 23/118; et-Tahrîm 66/1 vb.

⁵⁸ Bayraktar Bayraklı, *Allah Tasavvuru* (İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2016), 105-107.

⁵⁹ el-Bakara 2/257.

her şeyi kuşatan anlamındaki *Vedûd* ismi sadece sevilen değil aynı zamanda seven bir Tanrı'yı tasavvur ettirmektedir.⁶⁰

Bağlanma ile ilişkili Allah'ın bir diğer ismi koruyup kollayan, gözeten anlamlarına gelen *Hafîz* ismidir. Şûrâ Sûresi'nde yer alan ayette “Allah'tan başka dostlar edinenlere gelince, Allah onları daima gözetlemektedir. Sen onlara vekil değilsin.”⁶¹ denilerek Allah'ın inanan inanmayan herkesi gözettiğinden bahsedilmektedir. Haşr Sûresi'nde “O, kendisinden başka hiçbir ilâh bulunmayan Allah'tır. O, mülkün gerçek sahibi, kutsal (her türlü eksiklikten uzak), barış ve esenliğin kaynağı (*Selâm*), güvenlik veren (*Mü'min*), gözetip koruyan (*Mübeymin*), mutlak güç sahibi, düzeltip ıslah eden ve dilediğini yaptıran ve büyüklükte eşsiz olan Allah'tır. Allah, onların ortak koştuklarından uzaktır.”⁶² ayeti ile *Hafîz* isminin yanında gözetip kollayan anlamında *Mübeymin* isminden, güvenlik veren anlamında *Mü'min* isminden ve esenlik veren anlamında *Selâm* isminden de bahsetmektedir.⁶³

Bağlanma figüründe var olması gereken özelliklerden bir diğeri, *güçlülük ve bilgeliktir*.⁶⁴ Bu açıdan Esmâ-i hüsnâ'ya bakıldığında birçok isimle karşılaşılabilir. *Alîm* ismi her şeyi bilen anlamına gelmekteyken, güç ve kuvvet sahibi anlamına gelen *Azîz*, *Kâdir*, *Muktedir*, *Kavî*, *Metîn* ve *Vâsi'* gibi isimler bulunmaktadır. Ayrıca her şeyi bilmesiyle bağlantılı *Semî'* her şeyi işiten, *Basîr* her şeyi gören, *Habîr* her şeyden haberdar olan anlamlarında kullanılmaktadır. Her şeyin ona muhtaç olduğu ve O'nun hiçbir şeye muhtaç olmadığı anlamındaki ismi *Samed* ile bir çocuğun annesine muhtaç olması arasında ilgi kurulabilir. Aynı şekilde *Rezzâk* ismi ise bedenlerin ve ruhların gıdasını veren anlamına gelirken annenin çocuğunu beslemesiyle benzerlik teşkil etmektedir.⁶⁵ Zâriyât Sûresi'nde “Şüphesiz Allah rızık verendir, güçlüdür, çok kuvvetlidir.”⁶⁶ denilmektedir.

⁶⁰ Hayta, *Bağlanma Kuramı ile Allah Tasavvuru*, 158-159.

⁶¹ eş-Şûrâ 42/6.

⁶² el-Haşr 59/23.

⁶³ Suat Ünlü, “İlk Türkçe Kur'an Tercümelerine Göre Esmâ-i Hüsnâ”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16/2 (2007), 215-285.

⁶⁴ Vitz - Lynch, “Thérèse of Lisieux From the Perspective of Attachment Theory”, 63.

⁶⁵ Ünlü, “İlk Türkçe Kur'an Tercümelerine Göre Esmâ-i Hüsnâ”, 215-285.

⁶⁶ ez-Zâriyât 51/58.

Nisâ Sûresi'nde "Ey insanlar! Peygamber size Rabbinizden hakkı (gerçeği) getirdi. O hâlde, kendi iyiliğiniz için iman edin. Eğer inkâr ederseniz bilin ki, göklerdeki her şey, yerdeki her şey Allah'ındır. Allah, hakkıyla bilendir, hüküm ve hikmet sahibidir."⁶⁷ buyrularak *Alim* ve *Hakîm* isimlerinden bahsedilmektedir. Yine Neml Sûresi'nde "Şüphesiz senin Rabbin, onların arasında hükümünü verecektir. O, mutlak güç sahibidir, hakkıyla bilendir. Öyle ise Allah'a tevekkül et. Çünkü sen apaçık bir hak üzere bulunuyorsun."⁶⁸ şeklinde *Alim* ve *Azîz* isimlerinden bahsedilmektedir.

Allah'ın tüm bu isimlerine bakıldığında ideal bağlanma figüründen beklenen her şeyi görme, işitme ve bilme özellikleriyle *yakınlık sağlayan* besleyip, sevgi ve merhametle gözetip kollama özellikleri ile *güçlü ve bilge olan* anlamlarında birçok isminin bulunduğu görülmektedir. Bunları göz önüne aldığımızda Allah'ın anne-çocuk ilişkisindeki güvenli bağlanma kurulmasını sağlayacak bu özelliklere sahip olduğu anlaşılmaktadır.⁶⁹ Bu özelliklere sahip Allah'la kişinin en yakın olduğu an ise *dua* anıdır. Bir sonraki kısımda duanın Allah-kul arasındaki güvenli bağlanmada yakınlık sağlama açısından rolüne değinilecektir.

3.1.2. Dua ile Allah'a Yakınlık

İslam inancında tevhid anlayışının davranışlara yansıyan en önemli yönlerinden biri kişinin yalnızca Allah'a dua etmesi ve ondan yardım talep etmesidir.⁷⁰ Namaz kılan bir Müslüman'ın her gün en az kırk defa okuduğu Fâtiha Sûresi'nde "(Allahım!) Yalnız sana ibadet ederiz ve yalnız senden yardım dileriz."⁷¹ ifadesi kullanılarak Allah'tan yardım dilemenin önemi vurgulanmaktadır. Bakara Sûresi'nde "Kullarım, beni senden sorarlarsa, (bilsinler ki), gerçekten ben (onlara çok) yakınım. Bana dua edince, dua edenin duasına cevap veririm. O hâlde, doğru yolu bulmaları için benim davetime uysunlar, bana iman etsinler."⁷² şeklinde Allah kendisine dua

⁶⁷ en-Nisâ 4/170.

⁶⁸ en-Neml 27/78-79.

⁶⁹ Vitz - Lynch, "Thérèse of Lisieux From the Perspective of Attachment Theory", 63.

⁷⁰ Bayraktı, *Allah Tasavvuru*, 139.

⁷¹ el-Fâtiha 1/5.

⁷² el-Bakara 2/186.

edenlere yakın olduğunu ve dua edenin duasına cevap vereceğine söz vermektedir.

Kur'an-ı Kerim içindeki ayetler incelendiğinde, bir bağlanma figürünün sağladığı yakınlığı Allah'ın da sağladığı görülmektedir. Bakara Sûresi'nde "*Doğu da, Batı da (tüm yeryüzü) Allah'ındır. Nereye dönerseniz Allah'ın yüzü işte oradadır. Şüphesiz Allah, lütfu geniş olandır, bakiyle bilendir.*"⁷³ denilmektedir. Hadid Sûresi'nde "*O, gökleri ve yeri altı günde (altı evrede) yaratan, sonra Arş'a kurulandır. Yere gireni, ondan çıkanı, gökten ineni, oraya yükseleni bilir. Nerede olsanız, O sizinle beraberdir. Allah, bütün yaptıklarınızı bakiyle görendir.*"⁷⁴ denilerek bir inanan yakınlık aradığında Allah'ın o kişiyle beraber olduğu vurgulanmaktadır. Bu ve benzeri ayetler, Müslümanları Allah'a bir bağlanma figürü olarak yaklaşma ve güvenli bağlanma modellerini geliştirme konusunda teşvik eder.⁷⁵

Bu ayetler incelendiğinde mü'minlerin Allah'a yakın oldukları ölçüde Allah'ın da onlara yakın olduğu görülmekte ve bu açıdan Allah-kul ilişkisinin anne-çocuk ilişkisinde aranan yakınlığı sağladığı görülmektedir. Diğer taraftan bakıldığında, bağlanma figürünün *güvenli bir sığınak (safe haven)* ve *güvenilir bir dayanak (secure base)* olma gibi diğer özellikleri incelendiğinde, Allah'ın güvenli bir sığınak ve güvenli dayanak olmasıyla alakalı İslami temel kavramlardan, duadan ve zor anlarında Allah'a sığınan peygamberlerin kıssalarında birçok veri ile karşılaşılmaktadır. Bir sonraki kısımda bunlar ele alınmaya çalışılacaktır.

3.1.3. Güvenli Sığınak ve Güvenilir Bir Dayanak Olarak Allah

İslam teolojisinde Allah'a güvenli bağlanma diyebileceğimiz bir şekilde inanıp güvenme, tehlike anlarında O'na sığınma imanî açıdan önemli bir yer tutar. Manevi bağlanma ile Allah'a güven arasında teorik ve deneysel bir temel söz konusudur. Tehlikeli durumlarda Allah'a güvenen bireyler hazır bulunma, her şeye gücü yetme, her yerde var olma ve ulaşılabilir olma özellikleri ile kriz zamanlarında ve ihtiyaç anlarında

⁷³ el-Bakara 2/115.

⁷⁴ el-Hadid 57/4.

⁷⁵ Diğer ayetler için bk. eş-Suarâ 26/62; el-Hadid 57/4; el-Mücâdele 58/7 vb.

Allah'ın kendilerine cevap verdiğine inanırlar. Bu inanç sistemleri bağlanma figüründe olması gereken özelliklerle paralellik gösterir.⁷⁶

İslam'ın kutsal metinlerine bakıldığında, Allah'ın psikolojik açıdan Müslümanlar için bir bağlanma figürü olarak işlev gördüğü iddia edilebilir. Örneğin, Kur'an-ı Kerim içindeki ayetler, Allah'ın niteliklerinin bir bağlanma figürünün psikolojik işlevleriyle (güvenli bir sığınak ve güvenilir bir dayanak olma) uyumlu olduğunu göstermektedir.⁷⁷ Bu gözle bakıldığında İslam'ın temel kavramlarında ve Kur'an'da geçen birçok peygamber kıssasında Allah'ın inananlar için güvenli bir sığınak ve güvenilir bir dayanak olarak öne sürüldüğü fark edilebilir.

3.1.3.1. İslamî Kavramlarda Güven

Bir kişinin, Müslüman olmak istediğinde yerine getirmesi gereken ilk şart, Allah'a iman etmektir. İslam'ın giriş bileti sayılabilecek *iman* (faith) kelimesi “*emn*” kökünden türemekte ve sözlükte “güvenmek, güvenilir olmak, korkmamak, emniyette olduğuna inanmak” anlamlarına gelmektedir.⁷⁸ İman kelimesi Kur'an'da birçok yerde geçmektedir. Örneğin, Nisâ Sûresi'nde “*Hayır! Rabbinde ve onunla olan, aralarında çıkan çekişmeli işlerde seni hakem yapıp, sonra da verdiği hükme, içlerinde hiçbir sıkıntı duymaksızın, tam bir teslimiyetle boyun eğmedikçe iman etmiş olmazlar.*”⁷⁹ diyerek mü'minlerden peygambere güvenmelerinin beklendiği ifade edilmiştir.

Kur'an ayetleri ve hadisler incelendiğinde Allah'a güvenin üç önemli boyutu olduğu görülmüştür. Bunlardan ilki *bilişsel boyut* olarak adlandırılabilir. Olayların Allah'ın iradesine atfedilmesi ve Allah'ın izni olmadan hiçbir şeyin gerçekleşmeyeceğine olan inançtır. İkincisi *duygusal boyut* olarak ifade edilen Allah'ın merhametine, erişilebilirliğine; bireylerin kendilerini güvende hissetmelerine, görünüşte kontrol edilemeyen

⁷⁶ Bagher Grobary Bonab - Ali Akbar Koohsar, “Reliance on God as a core construct of Islamic psychology”, *Procedia - Social and Behavioral Sciences* 30 (2011), 218.

⁷⁷ Maureen Miner vd., “Development of a Measure of Attachment to God for Muslims”, *Religious Research Association* 59 (2017), 185.

⁷⁸ Murat Arslan, *365 Kur'an Kelimesi* (İstanbul: Erkam Yayınları, 2011), 230; Muammer Esen, “İman Kavramı Üzerine”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 49/1 (2008), 79.

⁷⁹ en-Nisâ 4/65.

durumlarda rahatlamalarına ve Allah'ın kendilerine yardım etmeye istekli olduğuna dair bir güven duymadır. Üçüncüsü ise *davranışsal boyut* olan, istenilen sonuca ulaşmak için meşru ve ulaşılabilir en uygun yolu seçmektir.⁸⁰

En'âm Sûresi'nde “*İman edip de imanlarına zulmü (şirki) buluşturmayanlar var ya işte güven onların hakkıdır. Doğru yolu bulmuş olanlar da onlardır.*”⁸¹ şeklinde imandan bahsedilirken şirke düşmeden inanan kişiye güven vaat edilmektedir. Nisâ Sûresi'nde “*Allah'a iman edip ona sımsıkı sarılanları ise (Allah), kendisinden bir rahmet ve lütfâ kavuşturacak ve onları kendisine varan doğru bir yola iletecektir.*”⁸² denilerek kişiye rahmet ve lütuf olarak bir annede var olan sevgi ve merhametin inananlara verileceği müjdelanmaktadır. Ayrıca, Ahkâf Sûresi'nde “*Ey kavmimiz! Allah'ın davetçisine uyun, ona iman edin ki, günahlarınızı bağışlasın ve sizi elem dolu bir azaptan kurtarsın.*”⁸³ diyerek kişiye güvenli bir sığınak olunacağı bildirilmektedir.

İslam peygamberi Hz. Muhammed'in peygamberlik öncesinde dahi kendisine Mekkelilerin layık gördükleri lakap *Muhammed'ül Emindir*. İman ile aynı kökten gelen emin lakabının peygambere verilmesi, güvenli bir sığınak ve güvenilir bir dayanak olarak Allah'a ve peygamberine güvenilmesi, bağlanma kuramı açısından dikkate değerdir.⁸⁴ Ayrıca Şuarâ Sûresi'nde Hz. Nûh'un kavmine “*Şüphesiz ben size gönderilmiş güvenilir bir peygamberim.*”⁸⁵ ifadesi de İslam'ın güven ve emniyete verdiği önemi göstermektedir.

İmanla birlikte insan, bir çocuğun anne kucağında huzur ve güven hissetmesi gibi, Allah tarafından geldiğini hissettiği bir güven ve içsel tatmin duygularıyla kuşatıldığını düşünebilir.⁸⁶ Allah'a iman ile ilgili

⁸⁰ Bonab - Koohsar, “Reliance on God as a core construct of Islamic psychology”, 218.

⁸¹ el-En'âm 6/82.

⁸² en-Nisâ 4/175.

⁸³ el-Ahkâf 46/31.

⁸⁴ Arslan, *365 Kur'an Kelimesi*, 230.

⁸⁵ eş-Şuarâ 26/107.

⁸⁶ Ahmet Albayrak, *Gençlerde Dua Psikolojisi* (Bursa: Düşünce Kitapevi Yayınları, 2013), 92.

ayetler arttırılabilir ancak bu ayetlerin her birinde Allah kendisine ve peygamberine güvenerek iman eden kişilere tehlike anlarında, zorlu yaşam olaylarında ideal bir bağlanma figüründe beklenebilecek emniyet, güven ve rahatlama hissini vereceğini söylemektedir.⁸⁷

Bir diğer bağlanma ile ilgili İslami temel kavram *tevekkül* kavramıdır. Sözlükte Allah'a teslim olmak, O'na dayanıp güvenmek anlamlarına gelen *tevekkül*, terim anlamı itibari ile kulun, herhangi bir konuda yapabileceği her şeyi yaptıktan sonra neticeyi Allah'a bırakmasıdır, O'na güvenip dayanmasıdır.⁸⁸ Enfâl Sûresi'nde "*Mü'minler ancak o kimselerdir ki; Allah anıldığı zaman (bu) onların imanlarını arttırır. Onlar sadece Rablerine tevekkül ederler.*"⁸⁹ denilerek imanla birlikte anılan *tevekkül*, kişinin sıkıntı ve zor anlarında, elinden geleni yaptıktan sonra rahatlama ve Allah'a güvenerek feraha kavuşması olarak açıklanmaktadır.⁹⁰

Bir kimse Allah'a olan tevekkülü sayesinde huzur, kanaat ve güven içerisinde, kaygıdan, sıkıntıdan, endişeden uzak bir şekilde yaşayarak güzel bir hayata sahip olabilir.⁹¹ Kur'an'da elinden geleni yaptıktan sonra işin sonucunu Allah'a bırakmak, ona güvenmek anlamındaki tevekkülden bu kadar çok ayette bahsedilmesi bağlanma figüründe bulunması gereken güvenli bir dayanak olmak özelliği ile paralellik arz eder. Allah'a tevekkülle bağlanan bir mü'min elinden geleni yapmak için gayret sarf eder ve sonunda bir çocuğun keşfetme davranışında annesine dönüp baktığı gibi Allah'a yönelerek sonucu O'na havale eder. Bu tespiti Subaşı şu şekilde ifade eder:

⁸⁷ Diğer ayetler için bk. el-Bakara 2/108; el-A'râf 7/96; el-A'râf 7/158; Yûnus 10/106; Nûr 24/2; Nûr 24/62; el-Fetih 48/8-9; el-Hadid 57/7-8; es-Saf 61/10-12; et-Tegâbün 64/7-9,11.

⁸⁸ Arslan, *365 Kur'an Kelimesi*, 563-564.

⁸⁹ el-Enfâl 8/2.

⁹⁰ Diğer ayetler için bk. Âl-i İmrân 3/122; Âl-i İmrân 3/159-160; en-Nisâ 4/81; el-Mâide 5/11; el-Mâide 5/23; el-A'râf 7/88-89; et-Tevbe 9/51; Yûnus 10/71, 84-85; Hûd 11/53-56; Yûsuf 12/67; er-Ra'd 13/30; İbrâhîm 14/10-12; el-Ankebût 29/58-59; ez-Zümer 39/38; eş-Sûrâ 42/10; eş-Sûrâ 42/36; el-Mücâdele 58/ 10 vb.

⁹¹ Abdurrahman Kasapoğlu, "Kur'an'a Göre İnkâr ve Bunalım-İnkârcılığın Ruh Sağlığına Olumsuz Etkileri", *İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/1 (2010), 226.

Bağlanma kuramına göre, bağlanma sistemi etkin olmayan bir bebek/çocuk, oyun sayesinde keşif sürecine girer. Bebek/çocuk keşif sürecindeyken bakım vereninin ulaşılabilir olup olmadığından emin olmak için onu ara sıra kontrol eder. Benzer durum Tanrı-kul ilişkisi için de söz konusudur. Örneğin, Müslüman bir bireyin stres ve sıkıntı yaşamadığı zamanda dahi beş vakit namazını eda etmesi ve bebeğin keşif sürecinde (deaktif sistem) annesinin varlığını ara sıra kontrol etmesi (check-back) yaşanan psikolojik süreçler bakımından benzer durumlardır. Bu örnek, olağanüstü durumlar olmadığı zamanlarda bile Tanrı'nın mü'min için güvenli bir zemin olarak işlev gördüğüne işaret etmektedir.⁹²

Bu ayetlere baktığımızda Allah'a güvenin *bilişsel boyutu* olarak iman ve tevekkül kavramlarının ele alınabileceği görülmektedir. Bir sonraki kısımda ise Allah'a güvenin *duygusal boyutu* olarak *dua* ele alınacaktır.⁹³

3.1.3.2. Güvenli Sığınak Olarak Allah'a Dua

İnsanın kendisini gözetme ve terbiye etme gücüne sahip bir varlığa kulluk bilinciyle dua etmesi, Allah'ın rablık ve ilahlık hakikatine derinden sığınması anlamına gelmektedir. Duaya ellerini kaldıran bir birey, güvenli bir limana demir atmakta ve onun iç dünyasında maddi veya manevi bir istek için umut ışığı belirlemektedir.⁹⁴ Dua, kişinin Tanrı'ya yakın olduğu bilinciyle kendisinde güvenlik duygusu hissetmesini ve bu sayede kaygılarının azalmasını sağlar. Yapılan çalışmalar insanın ruhsal kriz zamanlarında duanın yatıştırıcı ve kaygıları azaltıcı etkisi olduğunu ortaya koymuştur.⁹⁵

Kur'an'a bakıldığında da birçok ayette Allah'ın güvenli bir sığınak olduğundan bahsedilmektedir. Kehf Sûresi'nde "Rabbimin kitabından sana vahyedileni oku. O'nun kelimelerini değiştirecek hiçbir kimse yoktur. O'ndan başka asla bir sığınak (mültehide) da bulamazsın."⁹⁶ şeklindeki ifade ile Allah'ın yakın olmanın yanında güvenli bir sığınak olduğuna da vurgu yapılmaktadır. Tevbe Sûresi'nde de "Savaştan geri kalan üç kişinin de

⁹² Subaşı, "Tanrı ile İlişkilerin Bağlanma Kuramı Açısından Değerlendirmesi", 180.

⁹³ Bonab - Koohsar, "Reliance on God as a core construct of Islamic psychology", 218.

⁹⁴ Albayrak, *Gençlerde Dua Psikolojisi*, 45-49.

⁹⁵ Albayrak, *Gençlerde Dua Psikolojisi*, 80.

⁹⁶ el-Kehf 18/27.

*tövbelerini kabul etti. Yeryüzü bütün genişliğine rağmen onlara dar gelmiş, vicdanları da kendilerini sıkıtkça sıkmış, böylece Allah’(ın azabın)dan yine O’na sığınmaktan başka çare olmadığını anlamışlardı. Sonra (eski hâllerine) dönsünler diye, onların tövbelerini de kabul etti. Şüphesiz Allah, tövbeyi çok kabul eden ve çok merhamet edendir.”*⁹⁷ diyerek Allah’ın hoşlanmayacağı işler yapanların da yine tövbe ile Allah’a sığınmaları öğütlenmektedir.⁹⁸

Tüm bu ayetlere bakıldığında kişinin her türlü sıkıntısı ile Allah’a dua ederek duayı bir başa çıkma yöntemi olarak kullanması, her istediğinde O’na ulaşabileceğine ve O’nun da karşılık vereceğine olan inancı, bağlanma kuramı açısından değerlendirildiğinde dikkate değerdir. Psikolojik bir sıkıntının ağırlığı içindeki insan, Allah’tan başka sığınağı olmadığını anlayarak her zaman, her yerde kendisini gören ve kollayan Allah’a dua ile yönelerek Allah’ı sıkıntıların çözcek yegâne sığınak, dost ve makam olarak görmektedir.⁹⁹

Bu açıdan bakıldığında İslam’ın Allah tasavvuru *her an, her yerde, gören, işiten, haberdar olan ve bilen* özellikleriyle inananları için her zaman ulaşılabilir ve yanıt verebilir bir Tanrı’dır. Bireyin zorlu yaşam olaylarında kayıp ve yaslarında, tehlikeli durumlarında yanında Allah’ın olduğunu bilmesi ve dua ile ona ulaşıp rahatlaması bağlanma figürünün sağladığı yakınlık, güvenli bir sığınak ve güvenli dayanak olma özellikleriyle paralellik gösterir. Allah’a güvenin bir diğer aşaması ise davranış boyutudur.¹⁰⁰ Araştırmanın bundan sonraki kısmında, Allah’a güvenin davranışlara yansıdığı en net örneklerinin yer aldığı Kur’an’daki peygamber kıssaları, bağlanma kuramı açısından ele alınacaktır.

3.1.3.3. Peygamber Kıssalarında Allah’a Güven

İnsanın dua anında acizlik içinde olması, istediği şeye muhtaç ve mecbur olması gerekir. Kişinin duada “güçsüzlük bilinci” içerisinde olması ve sadece dudaktan dökülen kelimelerle değil, ruhta ve kalpte

⁹⁷ et-Tevbe 9/118.

⁹⁸ Diğer ayetler için bk. el-Bakara 2/67; Âl-i İmrân 3/112; el-A’râf 7/200; et-Tevbe 9/6; Hûd 11/47; Yûsuf 12/79; en-Nahl 16/98; Meryem 19/18 vb.

⁹⁹ Bayraklı, *Allah Tasavvuru*, 133.

¹⁰⁰ Bonab - Koohsar, “Reliance on God as a core construct of Islamic psychology”, 218.

Allah'la kurduğu iletişimle her işte, her yerde ve her anda dua halinde olması önemlidir.¹⁰¹ Bu hali, davranışa en güzel dökenlerde kuşkusuz peygamberlerdir. Allah'a güven, stresli durumlarda peygamberler ve inananlar tarafından başa çıkma stratejisi olarak kullanılmıştır.¹⁰² Âdem, İdris, Nûh, Hûd, Sâlih, İbrahim, Lût, Yûsuf, Ya'kûb, Yûnus, Mûsâ, Zekeriyâ, İsmâîl, İsâ ve Muhammed dâhil diğer peygamberlerle ilgili Kur'an'ın çeşitli öyküleri, Allah'ın *başır bulunma, erişilebilir olma, yardım çağrısına duyarlı olma, koruma ve bakım sağlama* gibi birçok bağlanma figürü özelliğini kendisinde bulundurduğunu gösterir.¹⁰³

İslam'a göre ilk insan olarak yaratılan Hz. Âdem ve eşi Hz. Havva şeytan tarafından kandırılarak¹⁰⁴ Allah'ın yaklaşımlarını yasakladığı ağacın meyvesinden yemeleri¹⁰⁵ üzerine tövbe ederek Allah'a sığınıp, dua ile yine O'na yönelmişlerdir.¹⁰⁶ Diğer bir peygamber olan Hz. Nûh ise yıllarca kavmini Allah'a çağırdığı halde¹⁰⁷, kavmi kendisine inanmamış ve onu mecnun diyerek alaya alıp, taşlamakla tehdit etmişlerdir.¹⁰⁸ İnanmayanları Allah'a şikâyet eden Hz. Nûh'un duası kabul olmuş¹⁰⁹, Allah inananları büyük bir tufanla helak edeceğini bildirmiştir.¹¹⁰ Hz. Nûh, inşa ettiği gemiye, ona inananlarla birlikte binerek, büyük tufandan Allah'ın izni ile korunmuştur.¹¹¹ Ancak Nûh'un oğlu, Allah'ı inkâr edenlerden olduğu için kendisinin gelen tufandan dağa sığınarak kurtulabileceğine inanmış ancak bir peygamber oğlu olduğu halde Allah'a sığınıp güvenmediği için helak olmuştur.¹¹²

¹⁰¹ Albayrak, Gençlerde Dua Psikolojisi, 65-66.

¹⁰² Bonab - Koohsar, "Reliance on God as a core construct of Islamic psychology", 218.

¹⁰³ Bonab vd., "Attachment to God in Islamic Spirituality", 89.

¹⁰⁴ Tâhâ 20/120.

¹⁰⁵ el-A'râf 7/20-22.

¹⁰⁶ el-A'râf 7/23.

¹⁰⁷ el-Ankebût 29/14.

¹⁰⁸ eş-Şuarâ 26/116.

¹⁰⁹ eş-Şuarâ 26/118-119; Nûh 71/1-28.

¹¹⁰ Hûd 11/36-39; el-Furkân 25/37.

¹¹¹ el-Mü'minûn 23/26-29.

¹¹² Hûd 11/42-47.

Kur'an kıssalarından Allah'a bağlanma ile ilişkilendirilebilecek bir diğer kıssa ise Hz. İbrahim'in kıssasıdır. Hz. İbrahim kavminin taptığı putların bulunduğu puthâneye giderek onları kırmış ve ceza olarak yakılması emredilmiştir. Hz. İbrahim ise Allah tarafından ateşe serin ve selametli olması emredilerek korunmuştur.¹¹³

Hz. Mûsâ'nın âsâsı da, Firavun'un onun peygamber olduğuna inanmak için delil istemesi üzerine, Allah tarafından bir ejderhaya dönüşmüş ve mucize olarak eli bembeyaz olmuştur.¹¹⁴ Yûnus Sûresi'nde Hz. Mûsâ'nın kavmine "*Mûsâ, 'Ey kavmim! Eğer siz gerçekten Allah'a iman etmişseniz, eğer O'na teslim olmuş kimseler iseniz, artık sadece O'na tevekkül edin' dedi.*"¹¹⁵ şeklinde öğüt verdiği anlatılır. Ancak yine de inanmayıp, Hz. Mûsâ ve inananların peşinden giden Firavun'un elinden Hz. Mûsâ Kızıldeniz'in ikiye bölünmesiyle kurtulmuştur. Hz. Mûsâ'nın ve ona inananların yalnızca Allah'a bağlanıp güvendikleri ve tehlikelerden ona sığındıkları görülmektedir.¹¹⁶ Hz. İsâ ve Meryem kıssası da Allah'ın kendisine bağlanan kişilere lütfuna bir örnek teşkil eder. Kendisine insan eli değmediği halde Hz. İsâ ile müjdelenen Hz. Meryem'in, Cebrail'e Meryem Sûresi'nde şöyle dediği belirtilmektedir: "*Meryem, 'Senden, Rahmân'a sığınırım. Eğer Allah'tan çekinen biri isen (bana kötülük etme)' dedi.*"¹¹⁷ Sonrasında Hz. İsâ'yı dünyaya getiren Hz. Meryem iffetsizlikle suçlanmış ancak Allah daha kundakta bir bebek olan Hz. İsâ'nın konuşmasını sağlayarak onu bu suçlamadan kurtarmıştır.¹¹⁸ Daha kundaktayken başlayan mucizeleri peygamberliğinde de devam eden Hz. İsâ ise, Allah yolunda yardımcısı olan havarileri ile birlikte gökten sofraya inerek rızıklandırılmıştır.¹¹⁹ Allah'ın izniyle çamurdan yapılmış kuşlara can veren, ölüleri diriltiren, anadan doğma körü iyileştiren Hz. İsâ, kendisini

¹¹³ el-Enbiyâ 21/51-70; el-Ankebût 29/24.

¹¹⁴ el-A'râf 7/103-117; el-Kasas 28/3-5.

¹¹⁵ Yûnus 10/84.

¹¹⁶ el-A'râf 7/136; Yûnus 10/75-90; el-İsrâ 17/101-103; Tâhâ 20/59-79; eş-Şuarâ 26/10-68.

¹¹⁷ Meryem 19/18.

¹¹⁸ el-Mâide 5/110; et-Tevbe 9/47; Meryem 19/16-34; el-Enbiyâ 21/91.

¹¹⁹ Âl-i İmrân 3/52; el-Mâide 5/112-115.

öldürmeye gelenlerin elinden yine Allah'ın izni ile kurtulmuş ve Allah'ın katına yükseltilmiştir.¹²⁰

Kur'an'da Âl-i İmrân Sûresi'nde Hz. Muhammed ve sahabelerinin de bir savaş öncesi kendilerini toplanan bir ordu ile korkutanlara *"Allah bize yeter, O ne güzel vekildir."*¹²¹ dedikleri anlatılmaktadır. Hz. Muhammed, *"Hasbunallah ve ni'mel vekil ve ni'mel Mevla ve nimen-nasir"* olarak kalıplaşan *"Allah-ü Teâlâ, bize yeter, O ne güzel vekildir. Ne güzel Mevla ve ne güzel yardımcıdır."* şeklindeki zikir ile mü'minlerin Allah'a sıkıntılı ve zor zamanlarda sığınmaları gerektiği öğütlenmektedir. Nitekim Hz. Muhammed ve sahabeler, Allah'a sığınmaları neticesinde meleklerle korunmuş ve neticesinde inananlar büyük bir zafer kazanmıştır.¹²² Başka bir savaşta da Ahzâb Sûresi'nde *"Mü'minler, düşman birliklerini görünce, İşte bu, Allah'ın ve Resûlünün bize vaad ettiği şeydir. Allah ve Resûlü doğru söylemişlerdir."*¹²³ denilerek, daha birçok savaşta Allah'ın yardımını hisseden Müslümanların Allah'a duydukları bağlılığın zor durumlarda daha da artırdığından bahsedilmektedir.¹²⁴

Aynı şekilde Hz. Hûd,¹²⁵ Hz. Sâlih,¹²⁶ Hz. Lût,¹²⁷ Hz. Şuayb¹²⁸ tebliğlerine sert şekilde karşılık veren kavimlerine karşı Allah'a sığınmıştır. Ve neticede kavimlerinden bozguncu olanlar helak edilmiştir. Hz. Eyyüp,¹²⁹ Hz. Yûnus,¹³⁰ Hz. Zekeriyya,¹³¹ Hz. Yûsuf ve Hz. Ya'kûb¹³² gibi

¹²⁰ Âl-i İmrân 3/49.

¹²¹ Âl-i İmrân 3/173.

¹²² Âl-i İmrân 3/123-125; el-Enfâl 8/9-10.

¹²³ el-Ahzâb 33/22.

¹²⁴ et-Tevbe 9/25-26; et-Tevbe 9/91; et-Tevbe 9/111.

¹²⁵ el-A'râf 7/72; Hûd 11/53-58; Fussilet 41/15; ez-Zâriyât 51/41-42; el-Hâkka 69/6.

¹²⁶ eş-Şuarâ 26/141-159; Fussilet 41/17; el-Kamer 54/23-31; el-Hâkka 69/5.

¹²⁷ eş-Şuarâ 26/169; el-Ankebût 29/30.

¹²⁸ Hûd 11/84-87.

¹²⁹ el-Enbiyâ 21/83; Sâd 38/41-44.

¹³⁰ el-Enbiyâ 21/87; es-Sâffât 37/123-148.

¹³¹ Âl-i İmrân 3/38; Meryem 19/7-14.

¹³² Yûsuf 12/16-33; Yûsuf 12/67; Yûsuf 12/86.

peygamberler de sıkıntılarını gidermesi için Allah’a yalvarmış ve neticede Allah’tan niyaz ettikleri isteklerine nail olmuşlardır.

Kur’an’da ve hadislerde yer alan bu ve benzeri kıssalar incelendiğinde, yaşamlarının önemli ve belirleyici anlarında Allah’ı ideal bir bağlanma figürü olarak gören birçok karakterin olduğu gözlenebilir. Çoğu Kur’an kıssasında güvenli bağlanma örnekleri mevcutken bazı güvensiz bağlanma stillerine referanslar da vardır. Ayrıca bu hikâyeler bugünün Müslümanlarına şunu hatırlatmaktadır: Siz de onlar gibi Allah’a sığınıp, yalnız ondan yardım istediğinizde, Allah size de yardım edecektir.¹³³ Bu bölümde İslam’ın temel kavramlarında, Allah’a duada ve peygamber kıssalarında güvenli bir sığınak ve güvenilir bir dayanak olarak Allah’ın ideal bağlanma figürü olabileceği açıklanmaya çalışılmıştır. Son olarak bağlanma figürü olmadığında yaşanan *ayrılık kaygısı* ele alınmaya çalışılmış ve Allah’a bağlanan bir kişide bu kaygının durumu ile ilgili açıklamalara yer verilmiştir.

3.1.4. Ayrılık Kaygısıyla Baş Etme Yöntemi Olarak Allah’a Bağlanma

Bir bağlanma figürüne güvenli bağlanma gerçekleştiren bir birey, bağlanma figüründe yakınlık arayışı içerisinde olduğu süreçte aynı zamanda ayrılık kaygısı da yaşar.¹³⁴ Birinci başlıkta genişçe değinildiği gibi annenin ya da bakım verenin bulunmadığı anlarda üç tür tepki görülür: Protesto, umutsuzluk ve kopma. Bağlanma figürü bulunmadığında bu tepkileri veren çocuk, daha sonra kaygı öfke ve üzüntü duyguları yaşar.¹³⁵

Bağlanma figürünün kaybedilmesinden dolayı ayrılık kaygısı yaşayan insan için her yerde hazır bulunan Allah, sıradan bir bağlanma figüründen oldukça farklıdır. Hadîd Sûresi’nde “*Nerede olsanız, O sizinle beraberdir. Allah, bütün yaptıklarınızı hakkıyla görendir.*”¹³⁶ şeklindeki

¹³³ Bonab vd., “Attachment to God in Islamic Spirituality”, 92.

¹³⁴ Bowlby, *Bağlanma ve Kaybetme-3/Kaybetme*, 258.

¹³⁵ John Bowlby, *Bağlanma ve Kaybetme-1, Bağlanma*, çev. Tuğrul Veli Soylu (İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2012), 61-65; Angelique M Jerga vd., “Attachment Insecurities and Identification of At-Risk Individuals Following The Death of A Loved One”, *Journal of Social and Personal Relationships* (2011), 3.

¹³⁶ el-Hadîd 57/4.

ifadelerle kulunu her zaman görüp gözettiğini, O'nunla beraber olduğunu ifade eden Allah, bir Müslüman için tam anlamıyla ideal bir bağlanma figürü sayılabilir.¹³⁷

Aynı zamanda Allah, bağlanma figürünü kaybeden insanlar için de güvenli bir sığınaktır. Allah, İnşirah Sûresi'nde zor durumlarla karşılaşıldığında “*Ancak Rabbine yönel ve yalvar*”¹³⁸ ifadeleriyle bu zorlukları aşmada Rabb'in bir kolaylık vereceğini hatırlatmaktadır. Ebeveyni ölen yetişkinler arasında yapılan araştırmalarda katılımcıların ölümü, Allah'ın takdiri olarak gördüklerinden dolayı sabır ve tevekkülle karşıladıkları, cenaze işlemlerine bilfiil katılarak taziyeleri kabul ettikleri ve cennette kaybettikleri kişi ile kavuşmak için Allah'a dua ettikleri sonucuna ulaşılmıştır. Bu sayede Allah'a güvenli bağlanan bir kişinin ölümü kabullenmesi de daha kolay olmaktadır.¹³⁹

Diğer taraftan Tanrı'ya güvensiz bağlanan bireylerin, ahiret hayatının bilinmezliği, günahlarının cezalandırılacağı endişesi nedenleriyle ölüm, onlar için bir tehdit, endişe verici bir durum olabilir. Tanrı'ya güvenli bir bağlanma geliştiren bireyler için ise, Tanrı'nın sürekli yanında olduğunu algıladığı için, bağlanma teorisinde annenin, bebeğinden ayrılması durumunda ortaya çıkan ayrılık protestosu Tanrı-kul ilişkisi için söz konusu değildir. Çünkü Tanrı bu dünyada da, ahirette de kuluyla beraber olmaya devam edecektir.¹⁴⁰ Ölümün bir son olmadığının bilincinde olan bir mü'min için ölüm, ideal bağlanma figürü Allah'a kavuşma olarak da algılanabilmektedir. Örneğin, ünlü mutasavvıf Mevlana için ölüm, bir *şeb-i arus*'tur. “Sevgili”ye yani ezeli ve ebedi gerçek olan Allah'a kavuşma, onunla buluşma anıdır.¹⁴¹

¹³⁷ Bonab vd., “Attachment to God in Islamic Spirituality”, 96.

¹³⁸ el-İnşirâh 94/1-8.

¹³⁹ Mehmet Çınar, “Yas Psikolojisi: Yas ve Dindarlık İlişkisi Üzerine Ampirik Bir Araştırma”, *Turkish Studies* 12/2 (2017), 71.

¹⁴⁰ Mehmet Çınar, “Tanrı'ya Bağlanma Tarzı ve Ölüm Kaygısı İlişkisi Üzerine Bir Araştırma”, *İLTED* 1/45 (2016), 324.

¹⁴¹ İbrahim Emiroğlu, *Mevlana'nın Düşünce Dünyası* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, 2017), 192.

SONUÇ

Anne-çocuk arasındaki bağlanma ilişkisinin, Allah-kul arasındaki ilişkiye etkisi ile ilgili sınırlı sayıda araştırma olduğu düşünüldüğünde özellikle İslam'ın kutsal kitabı Kur'an'dan yola çıkarak oluşturulan Allah tasavvurunun ortaya konulması önem arz etmektedir. *Her şeyi bilme, her şeye gücü yetme, her şeyi görüp işitme* ve *her zaman ulaşılabilir olma* gibi ideal bağlanma figüründen beklenen özellikler ile Allah'ın Alîm, Kâdir, Basîr, Semî gibi Esmâ-i hüsnâ'da yer alan isimleri karşılaştırıldığında, Allah'ın kendisine inananlar için ideal bir bağlanma figürü olabileceği ortaya çıkmıştır. Ayrıca *seven, bakım veren, yakınında olan* özellikleri de Allah'ın Rahmân, Rahîm, Vedûd, Rezzâk, Velî gibi isimlerini hatırlatmaktadır.

Bağlanma figüründen beklenen özelliklerin bir diğeri olan *güvenli bir sığınak* ve *güvenilir bir dayanak olma* özelliklerinin İslam'ın temel kavramlarında, Kur'an'da geçen peygamber kıssalarında ve tehlike anlarında dua ile Allah'a sığınan ve yapacağı her işe onunla başlayan, onu güvenli bir dayanak olarak gören her mü'minin hayatında yer aldığı görülmüştür. Diğer taraftan bağlanma figürünün kaybı sırasında kişinin ayrılık kaygısı yaşaması durumuna Allah-kul arasındaki ilişki de rastlanmamıştır. Çünkü Allah'ın her an ve mekânda kullarının yanında, onları el-Hafız ismiyle koruyup kollayan olduğuna inanılmaktadır. Dua ile Allah'a yaklaşmanın da güvenli bağlanma sürecine katkısı olacağı açıktır.

Kur'an'daki Allah tasavvurunun ideal bir bağlanma figürü olarak değerlendirilip değerlendirilemeyeceğini incelediğimiz bu çalışmamızda Müslümanların Kur'an'dan edindikleri Allah tasavvurunun güvenli bağlanma stili ile bağlanılabilecek ideal bir bağlanma figürü olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Beşikten mezara birçok ilişkinin temelini oluşturan ilk bakım veren kişi, -çoğu zaman anne- ile çocuğun arasında oluşan bağlanma davranışının, Allah ile ona inanan bir mü'min arasında da kurulabileceği tespit edilmiştir.

KAYNAKÇA

- Ainsworth, Mary D. S. vd. *Patterns of Attachment: A Psychological Study of The Strange Situation*. Hillsdale: Erlbaum, 1978.
- Albayrak, Ahmet. *Gençlerde Dua Psikolojisi*. Bursa: Düşünce Kitapevi Yayınları, 2013.
- Arslan, Emel. *Bağlanma Stilleri Açısından Ergenlerde Erickson'un Psikososyal Gelişim Dönemleri ve Ego Kimlik Süreçlerinin İncelenmesi*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2008.
- Arslan, Murat. *365 Kur'an Kelimesi*. İstanbul: Erkam Yayınları, 2011.
- Bayraklı, Bayraktar. *Allah Tasavvuru*. İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2016.
- Beck, Richard - McDonald, Angie. "Attachment to God: The Attachment to God Inventory Tests of Working Model Correspondence, and An Exploration of Faith Group Differences". *Journal of Psychology and Theology* 32/2 (2004), 92-103.
- Boccia, Maria L. "Human Interpersonal Relationships and the Love of the Trinity". *Priscilla Papers* 25/4 (2011), 22-26.
- Bolattekin, Alper. *Anne-Babanın Bağlanma Stilleri, Anne-Baba Tutumları ve Çocuklarındaki Davranış Problemleri Arasındaki İlişkinin İncelenmesi*. İstanbul: İstanbul Arel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014.
- Bonab, Bagher Ghobary vd., "Attachment to God in Islamic Spirituality". *Journal of Muslim Mental Health* 7/2 (2013), 77-104.
- Bonab, Bagher Grobary - Koohsar, Ali Akbar. "Reliance on God as a core construct of Islamic psychology". *Procedia - Social and Behavioral Sciences* 30 (2011), 216-220.
- Booth, Phyllis B. - Jernberg, Ann M. *Theraplay: Bağlanma Temelli Oyun Aracılığıyla Ebeveynlere ve Çocuklara Daha İyi İlişkiler Kurmakta Yardım Etmek*. çev. Melis Gültekin. İstanbul: Gün Yayıncılık, 2017.
- Bowlby, John. *Bağlanma ve Kaybetme-2/Ayrılma*. çev. Müge Günay. İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2014.

- Bowlby, John. *Bağlanma ve Kaybetme-3/Kaybetme*. çev. Nur Nirven - Nüket Diner. İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2015.
- Boyacıoğlu, İnci - Sümer, Nebi. “Bağlanma Boyutları,Otobiyografik Bellek ve Geçmişi Kabul Etme”. *Türk Psikoloji Dergisi* 26/67 (2011), 105-118.
- Bracy, John. *Yearnings: Stories of Insecure Attachment and the Journey to Connect to God*. California: ProQuest LLC, 2011.
- Bradshaw, Matt vd. “Attachment to God, Images of God, and Psychological Distress in a Nationwide Sample of Presbyterian”. *Int J Psychol Relig* 20/2 (2010), 130–147.
- Budak, Selçuk. *Psikoloji Sözlüğü*. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 5. Basım 2017.
- Çamurlu Keser, Cansu. *Annenin Bağlanma Düzeyi ve Çocuk Yetiştirme Sürecinin Çocuğun Bağlanma Düzeyine Etkisi*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006.
- Çınar, Mehmet. “Tanrı'ya Bağlanma Tarzı ve Ölüm Kaygısı İlişkisi Üzerine Bir Araştırma”. *İLTED* 1/45 (2016), 313-338.
- Çınar, Mehmet. “Yas Psikolojisi: Yas ve Dindarlık İlişkisi Üzerine Ampirik Bir Araştırma”. *Turkish Studies* 12/2 (2017), 57-74.
- Çoşkun, İbrahim. “Matürîdî Düşüncece Allah-İnsan İlişkisi”. *Hikmet Yurdu Düşünce – Yorum Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi* 2/4 (2009), 17-46.
- Demirci, Emel. *Evlilikte Bağlanma ve Çatışmayı Yönetmede Bağlanma Stillerinin Etkisi*. Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2004.
- Elliot, Andrew J. - Reis, Harry T. “Attachment and Exploration in Adulthood”. *Journal of Personality and Social Psychology* 85/2 (2003), 317-331.
- Emiroğlu, İbrahim. *Mevlana'nın Düşünce Dünyası*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, 2017.

- Erdoğruca Korkmaz, Nuran. *Bağlanma, İnsan-Tanrı İlişkisi ve Psikolojik İyilik Hali*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012.
- Erözkan, Atılğan. “Üniversite Öğrencilerinin Bağlanma Stilleri ve Karar Stratejileri” *Uluslararası Avrasya Sosyal Bilimler Dergisi* 2/3 (2011), 60-74.
- Esen, Muammer. “İman Kavramı Üzerine”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 49/1 (2008), 79-91.
- Hayta, Akif. “Nesne İlişkileri Kuramı ve Tanrı Tasavvuru Üzerine Eleştirel Bir Değerlendirme”. *Değerler Eğitimi Dergisi* 8/20 (2010), 39-79.
- Hayta, Akif. *Allah'a Bağlanmak*. İstanbul: Onto Yayınevi, 2017, 78.
- Hayta, Akif. *Bağlanma Kuramı ile Allah Tasavvuru*. İstanbul: İz yayıncılık, 2020.
- Hazan, Cindy – Shaver, Philip R. “Bağlanma: Yakın ilişkilerle ilgili Araştırmalar İçin Bir Çerçeve”. çev. Ali Dönmez. *Psychological Inquiry* 5/1 (1998), 1-49.
- Hazan, Cindy – Shaver, Philip R. “Romantic Love Conceptualized as an Attachment Process”. *Journal of Personality and Social Psychology* 52/3 (1987), 511-524.
- Hong, Ying-yi vd. “Cultural Attachment: A New Theory and Method to Understand Cross-Cultural Competence”. *Journal of Cross-Cultural Psychology* 44/6 (2013).
- İslamoğlu, Mustafa “Esmâ-i Hüsnâ: Arştan Bilincin Arzına Uzanan El”. *Kur’ani Hayat* 6/29 (2013), 3-10.
- Karaca, Faruk. “Dindarlığın Gelişimi”. *Din Psikolojisi*. ed. Hayati Hökelekli. 118-142. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2011.
- Kasapoğlu, Abdurrahman. “Kur’an’a Göre İnkâr ve Bunalım-İnkârcılığın Ruh Sağlığına Olumsuz Etkileri”. *İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/1 (2010), 211-235.
- Kelley, Melissa M. - Chan, Keith T. “Assessing The Role of Attachment to God Meaning, And Religious Coping As Mediators In The Grief Experience”. *Death Studies* 36/3 (2012), 199-227.

- Kesebir, Sermin vd. “Bağlanma ve Psikopatoloji”. *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar* 3/2 (2011), 321-342.
- Kirkpatrick, Lee A. – Shaver, Philip R. “An Attachment-Theoretical Approach to Romantic Love and Religious Belief”. *The Society for Personality and Social Psychology* 18/3 (1992), 266-275.
- Kirkpatrick, Lee A. “Attachment Theory and Religion: Childhood Attachments, Religious Beliefs, and Conversion”. *Journal for the Scientific Study of Religion* 29/3 (1990), 315-334.
- Kirkpatrick, Lee A. “Din Psikolojisinde Bağlanma Teorisi”. çev. Mustafa Koç. *Bilimname* X. 1/1 (2006), 315-334.
- Kur’ân-ı Kerîm Meâlî*. çev. Halil Altuntaş - Muzaffer Şahin. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 12. Basım, 2011.
- Lamiser, Atık, Emine. *Liseli Ergenlerde Bağlanma Stilleri ve Psikolojik Sağlık Düzeyleri Arasındaki İlişkide Öz-Yansıtma ve İlgörünün Rolü*. İstanbul: İstanbul Bilim Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013.
- Miner, Maureen vd. “Development of a Measure of Attachment to God for Muslims”. *Religious Research Association* 59 (2017), 183–206.
- Reiner, Sarah R. vd. “Adult Attachment, God Attachment and Gender in Relation to Perceived Stress”. *Journal of Psychology and Theology* 38/3 (2010), 175-185.
- Rowatt, Wade C. - Kirkpatrick, Lee A. “Two Dimensions of Attachment To God and Their Relation to Affect, Religiosity, and Personality Constructs”. *Journal for the Scientific Study of Religion* 41/4 (2002), 637-651.
- Subaşı, Hande. “Üniversite Öğrencilerinin Tanrı ile İlişkilerinin Bağlanma Kuramı Açısından Değerlendirmesi”. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 12/3 (2012), 175 -198.
- Sümer, Nebi - Güngör, Derya. “Yetişkin Bağlanma Stilleri Ölçeklerinin Türk Örnekleme Üzerinde Psikometrik Değerlendirmesi ve Kültürlerarası Bir Karşılaştırma”. *Türk Psikoloji Dergisi* 14/43 (1999), 71-106.

- Taniş, Zeynep İrem. *Yetişkinlerde Bağlanma Stilleri ve Öfke Tarzları Arasındaki İlişkinin İncelenmesi*. İstanbul: Haliç Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014.
- Ünlü, Suat. “İlk Türkçe Kur’an Tercümelerine Göre Esmâ-i Hüsnâ”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16/2 (2007), 215-285.
- Varlık Özsoy, Ece. *Bağlanma, Anksiyete ve Bilgi İşleme*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015.
- Vitz, Paul C. - Lynch, Christina P. “Thérèse of Lisieux From the Perspective of Attachment Theory and Separation Anxiety”. *International Journal for the Psychology of Religion* 17/1 (2010), 61-80.
- Wei, Meifen vd. “Chinese Christians in America: Attachment to God, Stress, and Well-Being”. *Counseling and Values* 57 (2012), 162-180.
- Yıldız, Mualla. *İlköğretim Öğrencilerinin Tanrı İmgesinin Belirlenmesi ve Farklı Değişkenler Açısından İncelenmesi*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012.
- Yılmaz, Sabri. “Elmalılı Hamdi Yazır'ın Allah'ın Rahman ve Rahim Sıfatlarını Tahlili”. *Kelam Araştırmaları* 4/2 (2006), 105-114.